

המחלקה לסוציולוגיה
אוניברסיטת עברית
ירושלים

הערים בשטחים המוחזקים

דו"ח סיכום על מחקר השוואתי
בין שתי ערים: חאן יוניס
ברצועת עזה ושכם
בגדה המערבית

אריק כהן

ירושלים, אפריל 1966

תוכן הענינים

עמוד

1		מבוא	.1
		<u>ערי המחקר לפני הכבוש</u>	.2
2		<u>א. האן יוניס</u>	
2	אוכלוסיה ואקולוגיה	.1	
3	ההרכב החברתי - המשפחות הגדולות המקומיות	.2	
5	המבנה החברתי של הפליטים	.3	
6	מבנה הכלכלה המקומית	.4	
8	כלכלת המקום במערכת הכלכלה של הרצועה	.5	
9	המוסדות הפורמליים	.6	
12	המבנה הריבודי	.7	
15		<u>ב. ש כ מ</u>	
15	אוכלוסיה ואקולוגיה	.1	
17	ההרכב החברתי	.2	
19	הפליטים בשכמ	.3	
21	מבנה הכלכלה בשכמ	.4	
23	המוסדות הפורמליים	.5	
26	המבנה הריבודי	.6	
		<u>3. שנויים כלכליים וחברתיים בתקופת הכבוש</u>	
27		<u>א. האן יוניס</u>	
27	יחסים בין הממשל לבין התושבים	.1	
29	המצב הכלכלי	.2	
29	המצב החברתי	.3	
31		<u>ב. ש כ מ</u>	
31	יחסים בין הממשל לבין התושבים	.1	
32	המצב הכלכלי	.2	
33	המצב החברתי	.3	
36		<u>4. מדיניות הכבוש הישראלי</u>	.4
36	הדילמות בפני מדיניות הממשל	.1	
40	מסקנות כלליות	.2	

בדו"ח זה מסכמים אנו את הממצאים והמסקנות הכלליות יוחר ממחקר שדה שנערך במחצית השניה של 1967 בשתי ערים בשטחים המוחזקים; כאן יונים ברצועת עזה ושכם בגדה המערבית*. ערים אלה נבחרו אחרי סקר רחב יותר, שכלל כמעט את כל הערים בשטחים המדחזקים ושמטרתו היחה לבחון את המצב הכללי בעיר ואת ההבדלים בין הערים. הערים שנבחרו מהות קצרות שברצף; כאן יונים היא אחת מהערים הפחות מפותחות בשטחים המוחזקים; שכם היא העיר המפותחת ביותר. דומה, כי מן ההבדל שבין שתי הערים נוכל ללמוד משהו על הדינמיקה של השנוי החברתי בערים שבארצות ערב והן על שוני בבעיות שערים מטיפוסים שונים מעמידות בפני הממשל הישראלי.

נפתח את דיוננו (פרק 2) בסקירת מבנן החברתי של הערים הנחקרות בתקופה שלפני הכבוש. הנתונים המובאים בסקירה זו נאספו כמובן אחרי הכבוש, אולם לא נראה כי הכבוש שבש תכונות יסוד של המבנה החברתי. למעשה, מירב הדברים הנאמרים יפים גם לתקופה של היום. פרק זה מכוון לספק אינפורמציה על המבנה החברתי שעמו על הכבוש הישראלי להתמודד. בפרק שלאחר מכן, פרק 3, נצביע על השנויים שחולל אותה הכבוש הישראלי בערים הנחקרות בתקופת שלטונו הראשונה. יש להבליט מראש כי שנויים אלה מועטים והם בעקדם מבטאים את הזעזועים והתגובות לזעזועים שבאו מן המלחמה. שנויים מרחיקי לכת לא התחוללו בתקופה זו, הן מפאת הזמן הקצר שעבר בין הכבוש לבין המחקר והן מפאת המדיניות של "שמירת הקיים". מדיניות זו והבעיות הכרוכות בה נידונות בפרק האחרון (פרק 4) של הדו"ח. כאן הרשינו לעצמנו לחרוג מעבר לגבולות הצרים של בעיות עירוניות, משום שקטה להבחין, בדיון על מדיניות כללית, בין הבעיות הקונקרטיות המתעוררות בטיפוסי ישובים שונים. אך דומה, כי הבטוי החריף ביותר של כל סוגי הבעיות הנידונות בפרק זה יהיה ממילא בחחום העירוני.

השתמשנו במחקר זה בשיטת ראיון אינטנסיבי ובלתי פורמלי, כפי שהוא נהוג בקרב האנתרופולוגים. בכל עיר ריאיינו את נציגי השלטון הישראלי, את נציגי האליטות הפוליטיות, כלכליות ותרבותיות המקומיות ואת נציגי המוסדות הפורמליים העקריים - כגון עיריה, משרדי הממשלה (הקודמת), אונרווה. כן קיימנו שיחות עם תושבים מן השורה, ביחוד עם נוער ואנשים צעירים, ביניהם מקומיים ופליטים כאחת. נוסף לראיונות במקומות ריאיינו גם את קציני הממשל הצבאי הבכירים במפקדות הגדה והרצועה כדי לעמוד על המדיניות כלפי השטחים המוחזקים

* הריני להודות לגב' ה. שטרנבך לעזרתה בעריכת מחקר זה.

בכלל והערים הנחקרות בפרט בחומים האזרחיים השונים. בסה"כ קיימנו כ-100 שיחות אינטנסיביות ומספר רב של שיחות קצרות יותר. נוסף לשיחות אספנו נתונים סטטיסטיים על בחינות חברתיות וכלכליות שונות של הערים הנחקרות.

2. ערי המחקר לפני הכבוש

א. חאן יוניס

1. אוכלוסיה ואקולוגיה

אוכלוסית חאן יוניס מנחה, לפי מפקד האוכלוסיה שנערך סם בספטמבר 1967, 52,789 תושבים. 29,406 מאלה (55.7%) ישבו בעיר גופא, ו-23,383 (44.3%) במחנה הפליטים. חאן יוניס היא העיר השניה בגודל ברצועת עזה, אחרי העיר עזה עצמה, הגדולה ממנה יותר מפעמים (כ-118,000 תושבים), אך אינה עולה בהרבה על רפיח (כ-50,000) וג'אבאליה (כ-43,000). אמנם, בהשוואה לשתי הערים האחרונות, אחוז התושבים הקבועים, כנגד פליטים הוא גבוה יותר. בחאן יוניס (עיר ומחנה ביחד) היו בשעת המפקד 9365 משקי בית; 4345 מאלה (66.4%) היו של תושבים שמוצאם אינו משטח ישראל ו-5020 (53.6%) של תושבים שמוצאם מישראל; אחוז משקי הבית של התושבים שאינם פליטים גבוה בהרבה מאחוזם ברפיח (2026 מתוך 8122, שהם 25.0%) או בג'אבאליה (2551 מתוך 7440 - שהם 34.3%). רפיח וג'אבאליה הם ישובים שמחנה הפליטים מעניק להם במדה רבה את אפיים. חאן יוניס, למרות שהמחנה שבה גדול והפליטים מהווים יותר ממחצית אוכלוסיתה, שומרת בכ"ז על צביונה העירוני הנפרד. למעשה, היא העיר היחידה, מלבד עזה עצמה, ברצועה.

הפליטים באים בעקר מדרומה של ישראל. המקומות העיקריים שמהם באו הם: יפו כ-10,000, חממה כ-2,000, מג'דל כ-1,600, סלמה, בשית ובית דרס כ-1,000. כמו כן מצויים כמה שבטים בדויים שהגדול שבהם הוא שבט אבו סוסין - כ-1,500 נפשות. ישובים רבים נוספים מיוצגים ע"י מספר קטן של פליטים.

אוכלוסית חאן יוניס היא מוסלמית כמעט על טהרתה. יש בעיר רק 3-4 משפחות נוצריות קטנות, שאין להם במקום שום שרותים דתיים (יש כנסיה בעזה).

מרכזה של חאן יוניס הוא שטח המבצר הממלוכי העתיק (הקלעה); בשטח זה שוכנות המשפחות הוותיקות, הגדולות והחזקות של העיר ושם גם מצויים הבתים המשופרים יותר. גם בשכונה שבין המבצר לבין מחנה הפליטים יש למצוא בתים משופרים יותר. ככל שמתקרבים אל שולי העיר יורד טיב הבניה. מבנה אקולוגי-כזה הוא אפיני לעיר המסורתית, שהאליטה יושבת במרכזה ודלת העם בסביבתה; לא חל בה עדיין חהליך בריאתה של האליטה מהמרכז. יחד עם זאת, גם בחאן יוניס נמצא כי מעבר לשטח הבנוי של העיר גופא, בתוך המטעים והפרדסים הסובבים אותה, ישנם שוב בתים משופרים יותר השייכים לרוב לבעלי האדמות והפרדסים חלק מבני המשפחות הגדולות גרים בבתים אלה מחוץ לעיר, בין מטעיהם. כך למשל, בג'ראר, שהוא ישוב קטן כ-4 ק"מ ממרכז העיר, אך שייך לעיר מבחינה מוניציפלית, גרים רבים מבני אחת המשפחות הגדולות, שעברו לפני זמן רב ממרכז העיר אל סביבתה.

מחנה הפליטים הוא בצד המערבי של העיר ומתמשך מנקודה קרובה למרכז ועד לדיונות החוף. החלקים החדשים יותר שלו הם קרובים יותר לחוף, בתוך הדיונות.

לא כל הפליטים גרים במחנה - כמה אלפים עברו אל העיר עצמה. אחרים, ביחוד בדויים, מתגוררים בתוך השדות שחכרו אותן מבעלי האדמות המקדמיים.

2. ההרכב החברתי - המשפחות הגדולות המקומיות

האוכלוסייה המקומית הותיקה של חאן יוניס מחולקת בעקר ע"פ קוים משפחתיים - חמולתיים. בעיר יש כ-57 חמולות; רובן קטנות יחסית אולם 10 מהן גדולות ומהוות עמוד השדרה הפוליטי הכלכלי והרבודי של העיר. ל-7 מאלה יש מוכתרים רשמיים, בעוד שבראש שלש הנוותרות עומדים מכובדים. במשפחות הגדולות ביותר יש כ-2,000 - 1,500 נפשות.

מבין 10 המשפחות הגדולות בולטות בעקר 3 מרכזיות; אחת מהן, משפחת פ', היא בעלת הרכוש הקרקעי הגדול ביותר באיזור ובידה גם השפעה פוליטית ניכרת במקום. בעבר היו 2 מבני משפחה זו ראשי העיר, אחד מהם לתקופה ממשכת. למשפחה זו שייך גם מזכיר העיר הנוכחי וכן יש לה נציג במועצת העיריה. גם המשפחה השנייה משפחת ע', היא בעלת קרקעות, וגם לה נציג במועצת העיריה, אך אין בידיה השפעה פוליטית כה ניכרת כבידי הראשונה. אולם, מקרבה יצא מספר גדול של משכילים מסורתיים ופרופסיונליים. כיום יש במשפחה 8 רופאים. המשפחה השלישית, משפחת א', מחזיקה כיום במשרת ראש העיר, אך למעשה אין לה כוח

פוליטי רב; טוענים במקום, כי ראש העיר היה בובה בידי המצרים. לבני משפחה זו עושר ניכר - נוסף לבעלי הקרקעות יש בה גם סוחרים גדולים. ראש העיר הוא בעצמו סוחר גדול וגם חבר לשכת המסחר של הרצועה.

היחסים בין 3 המשפחות הגדולות אינם טובים. במיוחד יש יריבות בין משפחות פ' וע' מצד אחת ופ' וא' מהצד השני. לעומת זאת יש קשרים הדוקים בין משפחת פ' לבין משפחת ש', שאף היא גדולה אך פחות מכובדת מ-3 הראשונות. גם בין שאר המשפחות הגדולות, היורדות מבחינת סטטוס מ-3 הראשונות הללו, יש דיפרנציאציה מסוימת. המוכתר של אחת מהן, משפחת עב', ממוצא בדויי, הדגיש לפנינו כי בני משפחתו יחתנו עם בני המשפחות המכובדות הגדולות המוזכרות לעיל, אך לא עם האחרות, שהן "פלאחים". גם בני המשפחות המכובדות האחרות לא יחתנו עם הפלאחים ההם, הוא טען. למעשה קיימת שאיפה בכמה מהמשפחות, וביחוד במשפחת ע', לנשואים אנדוגמיים משפחתיים. אולם, האנדוגמיה אינה מלאה, ויש גם נשואין בין בני משפחה זו לבין האחרות.

למוכתר של כל אחת מ-10 המשפחות הגדולות קשורות משפחות קטנות אחדות, 4-5 במספר. כך למעשה קשורות כל משפחות האן יונים למוכתרים של המשפחות הגדולות, הדואגים לכל עניניהם בפני השלטונות ואף מטפלים בסכסוכיהם עם משפחות אחרות. למשפחות הקטנות אין מוכתרים משלהן, וכן אין להן נציגים אחרים. כל פרט ניגש למוכתר ישירות.

לא לגמרי ברור כיצד חולקו המשפחות הקטנות בין הגדולות. מבחינה היסטורית ברור כי ההסדר נוצר בתקופת הבריטים, כנראה לשם הסדרי חלוקת מזון בזמן המלחמה. לפי אחת הגרסאות הוקצה לכל משפחה גדולה מספר משפחות קטנות בשעור המתאים לגודלה. לפי גרסא אחרת, הרי שהמשפחות הקטנות שופחו לגדולות היו משפחות חסות שלהן משכבר הימים; המשפחה הגדולה העניקה, כנראה, בעבר בסחון למשפחות הקטנות שהיו תחת חסותה. יש גם היום משפחות קטנות שהן אריסים לאותה המשפחה הגדולה שמוכתרה משרת אותן. המוכתרים הדגישו כי אין להם קשרים אחרים עם המשפחות הקטנות, לא קשרי נשואין ולא קשרים כלכליים.

המוכתר נהנה מעמדה פוליטית ורכודית מרכזית במשפחתו ובעיר בכלל. גם הצעירים במשפחה, ואפילו המשכילים ביניהם, מקבלים את מרותו הבלתי מעורערת של המוכתר. כ"כ משמשים המוכתרים כאנשי קשר ויועצים לשלטונות. גם השלטון הישראלי פועל באמצעות המוכתרים: הוא פנה אליהם כאשר ביקש לחדש את הלמודים בבתי הספר וכן כאשר דרש לאסוף את הנשק אשר בידי החושבים.

העמדה של המוכתר כחאן יוניס חזקה בהרבה מעמדת המוכתר בגדה המערבית. בהעדר שכבות רבודיות מקומיות מפותחות אחרות, כגון אליטות כלכליות או מודרניות פרופסיונליות, מהווים המוכתרים אליטה מרכזית בלתי מעוררת. עדיין לא נוצרו הכוחות המקומיים שיהוו אופוזיציה יעילה לשלטונם המסורתי. שלטונם המסורתי של המוכתרים מתחזק גם ע"י דפוסי ההגירה המאפינים את אוכלוסית חאן יוניס. רבים מצעירי המקום, בני המשפחות הגדולות, לומדים לימודיהם הגבוהים במצרים, בהעדר מוסד להשכלה גבוהה ברצועה. משם הם עוברים לעבוד באחת מארצות ערב העשירות ולמעשה כבר אינם שבים לגור בחאן יוניס אלא באים לבקורים בלבד ומעבירים מענקים למשפחותיהם. העדרם של צעירים משכילים אלה מסלק למעשה מהעיר יסוד שעלול היה להיות כוח נגדי לשלטון המוכתרים במקום.

3. המבנה החברתי של הפליטים

לפליטים יש מוכתרים משלהם במספר רב, בין 50-60. אך נראה כי כוחם של אלה פחות מכוח המוכתרים המקומיים. בין המוכתרים הללו בולטים 1-2 אשר כוחם עולה בהרבה על כוח המוכתרים האחרים מבין הפליטים. אחד מאלה הועלה ע"י השלטונות הישראליים אחרי המלחמה, משום שהוא נחשב לאדם דינמי, בעוד שבעבר מעמדו היה דומה לזה של מוכתרים אחרים. המוכתרים של הפליטים מזוהים בד"כ עם מקום מוצאם ולא עם משפחתם דוקא. אולם הם משרתים כל אדם מבני הפליטים הנזקק להם. כמו בקרב התושבים המקומיים, כך גם בקרב הפליטים, המוכתרים הם קבוצת האליטה העקרית. גם כאן נראה כי חשיבותם בקרב המחנה רבה יותר מחשיבות המוכתרים במחנות הפליטים בגדה, שם הם נחשבים לבעלי תפקידים פורמליים-טכניים גרידא.

אין בד"כ קשר בין משפחות הפליטים והמשפחות של המקומיים - אין משפחות הפליטים קשורות במוכתרים המקומיים, אלא במקרים נדירים, בעקבות קשרי משפחה הנמשכים מלפני 1948. כך מצאנו, למשל, שמוכתר משפחת ש' משרת 30-40 בני משפחות קטנות מקרב הפליטים.

אולם, יש משפחות מקומיות ותיקות אחדות, שבניהם היו מפורזים באיזור לפני מלחמת העצמאות או עברו בעבר ליפו וחזרו לחאן יוניס בעקבות המלחמה. משום כך יש במשפחות אלה "מקומיים" ו"פליטים" כאחת. ראש העיר עצמו הוא "פליט" מסוג זה. עד כמה שניתן היה לברר, הרי שפליטים בני משפחות אלה אינם מתגוררים במחנה הפליטים אלא בחוץ העיר והם מקומיים לכל דבר.

נראה שעמדתם הפוליטית של הפליטים ירודה בהרבה מזו של התושבים המקומיים הוחיקים. עב"פ, אין להם ייצוג במועצת העיריה.

4. מבנה הכלכלה המקומית

המבנה הכלכלי של חאן יוניס מצטיין בשתי תכונות בולטות: רמת הפתוח הנמוכה מאד וארגון כלכלי מסורתי. הפונקציה העקרית של חאן יוניס, כמרכז עירוני, היא מסחרית: היא משמשת מרכז משני של הרצועה, המקשר בין עזה כמרכז ראשוני לבין איזור. איזור השפעתה נמשך, לרוחב הרצועה, מדיר-אל-בלח בצפון ועד לרפיח בדרום.

כלכלתה של חאן יוניס מושתתת על שלשה ענפים עקריים: מסחר, מלאכה וחקלאות (לרבות זייג). המסחר בחאן יוניס מתחלק לחנויות, רוכלות ודוכני השוק.

מספר החנויות הוא גדול וסובב סביב 600. אולם, מספר הסיטונאים והסוחרים הגדולים הוא קטן מאד. אלה מתרכזים בעקר בתחום התבואה והמזון בכלל. הרוב הגדול של החנויות הן קמעונאיות זעירות, כאשר ערכו של מלאי הסחורות בהן אינו עולה על 1,000-2,000 ל"י. החנות והסחורות בה הן בד"כ ברמה נמוכה מאד, המבחר מצומצם והסיב גרוע. אין בכל חאן יוניס אף חנות מודרנית, מסוג "התערוכות" שאפשר למצוא בעזה. החנויות הן לרוב עסקי משפחה ללא עובדים שכירים. אספקת המוצרים לחנויות אלה באה בד"כ מסיטונאי עזה.

ליד החנויות מצוי מספר רב של רוכלים, הסובבים ברחובות העיר. מספרם גבר לאחרונה לרגל האבטלה בענפי הכלכלה האחרים: במיוחד בולט כיום המספר הרב של ילדים הנטפלים על העוברים ושבים ומציעים סיגריות, עפרונות, עטים וכדומה.

המספר הרב של עסקים קטנים מאד מביא לשתי תוצאות: מצד אחד תחרות רבה בין מוכרים, שכל מכירה חשובה להם בשל ההיקף הקטן של עסקותיהם, ביחוד בימים אלה. מצד שני, נמנעת כאן היווצרותה של אליטה כלכלית החולשת על המסחר והמלאכה במקום. גם אותם הסוחרים הגדולים המעטים אין כוחם מגיע כדי לשלוט על חיי הכלכלה המקומית.

שונה המצב בתחום החקלאות: אדמות האיזור הסובב את חאן יוניס נתונות לרוב בידי המשפחות הגדולות והוחיקות, ולא מעטים הם בעלי האדמות הגדולות, ביחוד

בעלי פרדסים. קשה לברר את ההיקף המדויק של הרכוש הקרקעי, אך לא מעטים הם בעלי פרדסים שמטעיהם סובבים על 200 דונם. דומה כי רוב בעלי האדמות, וביחוד בעלי הפרדסים מעבדים את אדמותיהם באופן ישיר באמצעות פועלים שכירים. נוסף יש גם החכרה לאריסים, אך היקפה אינו ידוע לנו. הפועלים כיום מושכרים על בסיס עסקי טהור, ואין קשר מסורתי בין בעלי האדמה לביניהם. כמה וכמה בעלי אדמה הסבירו כי אין להם פועלים קבועים: הם לוקחים כל אשר מזדמן, מבין התושבים הוותיקים או הפליטים וכן מבין בדויי הסביבה. שכר העובד ליום נטוב בתקופת המצרים על 70-100 ג"ר עד לירה מצרית אחת (לפועל מקצועי) אך הוא ירד היום לכדי 40 גרושים.

עושרן של מרבית המשפחות הגדולות, וביחוד של משפחות פ', ע', וא', בא להם מהחקלאות. ככל שהם התבססו, כך פנו למסחר ולמקצועות חפשיים. כפי שהסביר לנו מוכתר אחת המשפחות הללו, החקלאות שימשה להם בסיס שאיפשר לבני המשפחה לרכוש השכלה.

הפרדסנים מוכרים את תוצרתם לסוחרים הגדולים, העוסקים ביצואה. סוחרים אלה נמצאים בעזה - בחאן יוניס אין סוחרי הדריים גדולים. בעבר היו כאן סוחרים קטנים יותר, ששמשו כשלב תווך ראשון בין היצרן לבין היצואן, אך הם אינם פועלים כיום מהעדר אמצעי ממון.

השוק של חאן יוניס הוא הלב של מערכתה המסחרית. ביום השוק באים אליו אלפים מתושבי הסביבה, פלאחים ובדויים. לאורך הכביש שבו מתנהל השוק, מתחת כיפת השמיים, מוצבים כמה מאות ואולי אף אלפים דוכני מכירה. רובם דוכני פרות וירקות או שאר המזונות הטריים, אך יש בו גם כלי עבודה, חומרי בניה ודברי לבוש.

גם בחחום המלאכה נמצא כי מירב העסקים קטנים. מלבד 2-3 מפעלים תעשייתיים קטנים (מפעל סומסום, 2 ביח"ר לסבון ולטקסטיל) הרי שאר העסקים הם לרוב בתי מלאכה זעירה. יש ביניהם כ-15-20 יצרני בלוקים ומרצפות, וכמה עשרות נגריות, מסגרות, מוסכים וכדומה. ציודן של רוב אלה הוא פשוט ורמת מיכוון נמוכה. ביחוד בנגרות מתנהלת העבודה על פסים מסורתיים, כמעט כולה בידיים. המלאכה מכסה רק חלק קטן של הצרכים המקומיים כמוצרים; השאר מובא מחוץ לעיר, לרוב מעזה. כך, למשל, אין אפילו מפעל ליצור קרח בחאן יוניס והקרח מובא יום יום מעזה.

השרותים האישיים של חאן יוניס - מספרות, מסעדות, בתי קפה, שרותי מוניות - אף הם ברמה נמוכה מאד. אין למעשה שום מסעדה משופרת. המלון היחידי במקום, בככר המרכזית, סגור מאז הכבוש.

כמובן שקיים הבדל ניכר בין מצבם הכלכלי של תושבי המקום והפליטים. האדמה של חאן יוניס היא כולה בידי משפחות מקומיות; הפליטים לא הורשו לקנות אדמה, אף כי ידוע לנו על מוכתר מביין הפליטים שרכש 25 דונם קרקע ונטע שם פרדס.

לעומת זאת, רבה השפעתם של הפליטים במחסר; לפי עדויות אחדות, פיתחו דוקא הפליטים את המסחר במקום. רבות מהחנויות הן בידי הפליטים וכן יש בין הפליטים קבלנים, בעלי מלאכה ועסקים לשרותים אישיים. רבים מביין הפליטים שמצבם הכלכלי משופר יחסית, עזבו את המחנה ועברו לגור העירה, אך גם בתוך המחנה מתגוררות כמה משפחות עשירות יחסית.

5. כלכלת המקום במערכת הכלכלה של הרצועה

עד עתה תוארה כלכלת חאן יוניס לגופה אך לא ניתח להבין כלכלה זו מבלי לנתח את קשרי הגומלין בינה לבין כלכלת הרצועה כולה.

כלכלת חאן יוניס אינה גוף הנושא את עצמו. חאן יוניס היא נקודת טרנזיט לסחורות, ומלבד מוצרים חקלאיים לא מיוצרים בה שום מוצרים הנמכרים במקומות אחרים. מחוץ כך היא נזקקת, כדי להתקיים, לזרם מתמיד של מקורות כספיים מבחוץ. מבחינה זו דומה היא לכל ישוב אחר ברצועת עזה; אך ייתכן כי חלוחה בחוץ רבה יותר מזו של עזה העיר, שהיא מפותחת יותר או של הכפרים המתקיימים על חקלאות בלבד.

בימי המצרים היו חמישה מקורות כספיים חצוניים כאלה:

- (1) העברת תשלומים מבני המשפחות העובדים בארצות ערב אחרות.
- (2) תשלומים של הממשלה המצרית - כגון חמיכה בתקציב המקומי, תשלומים עבור קניות הצבא ומשכורות לעובדים במנגנון האזרחי או בצבא המצרי.
- (3) הוצאות כוחות או"ם במקום.
- (4) תשלומים עבור עובדי אונרווה.
- (5) הכנסות ממכירת פרי הדר בחו"ל.

מובן, כי אחרי המלחמה פסקה זרימת האמצעים מכל המקורות האלה מלבד

השניים האחרונים.

החשוב והמעניין ביותר מכל המקורות הללו היא העברת התשלומים מבני המקום היושבים בחו"ל. לפי ההערכה, עובדים כ-3,000 מתושבי המקום בארצות ערב - בעקר בסעודיה, כווית, בחריין, דאהר וקטאר. אלה היו ברובם גברים צעירים, בלתי נשואים או נשואים שהשאירו משפחותיהם בחאן יוניס והיו מבקרים אצלם מידי שנה בשנה. רבים מהם היו בעלי מקצועות חפשיים: רופאים, מהנדסים, וכך מורים, בעלי מקצועות טכניים ופועלים מקצועיים. בין הנשים המעטות שיצאו לארצות ערב היו אחיות ומורות. הם לא הורשו להתישב קבע בארצות ערב. אך למעשה, נראה כי הם גם לא נהגו לחזור לישיבת קבע לחאן יוניס, אלא שהו בחו"ל כמצב של "זמניות מתמדת". מאחר ושכרם היה בין 5-10 פעמים יותר גבוה בארצות ערב בהשוואה למשתלם עבור עבודה מקבילה בחאן יוניס, הרי שהפרשת חלק ממשכורתם והעברתו לחאן יוניס יכלה לקיים מספר נפשות רב מבני משפחת המהגר. ואמנם, בדיקת המקורות הכספיים שאפשרו את פעולות הבניה בתקופה האחרונה מראה כי במקומים רבים נחאפשר לאב לבנות בית חדש באמצעות התשלומים שבנו העביר לו מחו"ל. אולם, הכספים שזרמו לעיר לא היו בד"כ מנוף ליזבנות כלכלית מודרנית.

האפקט של העברת תשלומים אלה בקהילה לא הצטמצם בחחום הכלכלי בלבד אלא חדר גם לתחום החברתי. השפעתו היתה ניכרת על חיי המשפחה במקום. משום שאנשים צעירים רבים הרוויחו כסף רב בחו"ל אך לא התחתנו בחו"ל אלא חיפשו בנות זוג במקום, עלו תשלומי המוהר והגיעו עד לכדי 1,500 - 3,000 לירות מצריות במשפחות המקומיות המכובדות. ביחוד עלה המוהר עבור אשה משכילה, עם חעודת בגרות או עם השכלה אוניברסיטאית. התפתחות זו הקשתה על בני המקום שלא עבדו בחו"ל לשאת אשה.

העברת התשלומים מחו"ל השפיעה במקרים אחדים גם על נוהג רבוי הנשים: גברים מבוגרים, שכניהם תומכים בהם, מסוגלים לצבור כספים המאפשרים להם לשלם את המוהר כדי לשאת אשה שניה או שלישית.

6. המוסדות הפורמליים

שני המוסדות הפורמליים החשובים ביותר בחאן יוניס הם העיריה והמשרדים האיזוריים של אונרווה. מלבד אלה פעלו בעיר גם משרדים ממשלתיים מצריים - בעקר בריאות וחנוך, שלא היו קשורים לעיריה. נראה כי סעד, שאף הוא הופעל באופן ישיר ע"י השלטונות המצריים ברצועה, פעל במקום בהיקף מצומצם מאד. במקום פועל גם בית משפט לשלום וכך בית משפט שרעי.

מועצת העירייה מורכבת, להלכה, מ-8 חברים, אך למעשה יש בה כעת 6 בלבד, משום שאחד נפטר ואחר עזב את העיר. כ"א מששה אלה מיצג אחת החאמולות בעיר; 3 המשפחות הגדולות והחזקות ביותר, משפחות פ', ע', וא' מיוצגות במועצה. ראשות העיר היתה במשך תקופה ארוכה בידי משפחת פ'; עתה הוא בידי משפחת א'.

חברי העירייה נתמנו ע"י המושל המצרי של הרצועה, מאחר ומשנת 1946 לא קוימו בחירות במקום. לפי עדויות, נעשו המנויים בהתייעצות עם פרנסי המקום. המוכתרים, בהיותם באופן רשמי פקידי השלטון המרכזי, אינם מתמנים לחברות במועצת העיר, שהיא לכאורה מייצגת את הצבור כלפי השלטונות. בעבר אמנם ניסה מוכתר אחת המשפחות הגדולות להבחר גם לראשות העיר, אך הנסיון נכשל. כתוצאה, שני אנשים מרכזיים במשפחות הגדולות ממלאים תפקידים רשמיים - אחד הוא מוכתר והשני - חבר מועצת העירייה.

היקף הפעולה של העירייה מצומצם מאד. היא מקיימת מחלקות - או מדורים - הפועלים בשטחי הספול המוניציפלי הצר בלבד: מים, חשמל, תעבורה (החזקת דרכים) ונקיון. כ"כ - יש לה מחלקת מסים.

העירייה עוסקת, איפא, רק בעניינים מוניציפליים מובהקים וכלל אינה נותנת שרותים ישירים לתושב, דוגמת העיריות הישראליות. מבחינה זו דומה מבנה העירייה בחאן יוניס למבנה בגדה המערבית.

גם בשטחים שבהם העירייה פועלת פעולתה מוגבלת עד מאד. העירייה מעסיקה 130 עובדים בלבד - מהם רק 40 פקידים ו-80-90 פועלים עירוניים. תקציב העירייה האחרון בימי המצרים הסתכם, לדברי ראש העיר, בכ-200,000 לירות מצריות. כ-70,000 מאלה נגבו כמסים ע"י העירייה עצמה. 125,000 ניתנו כתמיכה ע"י הממשלה המצרית. המסים ניגבו בעקר מבעלי אדמות ומבעלי חנויות. המסים שולמו רק ע"י היושבים בעיר, לא ע"י תושבי מחנות הפליטים.

משרדי אונרווה האיזוריים, הנמצאים ע"י השוק בתוך העיר, הם המוסד הגדול ביותר בעיר. אונרווה מעסיקה באיזור כ-1,900 איש, נותנת מנות לכ-40,000 נפשות ושרותים נוספים לעוד כ-10,000 נפשות.

מנהל אונרווה במקום, וכן כנראה גם הסגל הכביר, הוא לפי התרשמולחנו ברמה מקצועית גבוהה מזו של פקידי העירייה שפגשנו. בימי המצרים היה קיים מלבד מנהל

אונרווה גם מפקד מחנה - לדברי המנהל הנוכחי היה זה קצין קשור של השלטונות המצריים וחפקידו היה לסייע למנהל המחנה בעניינים שבין אונרווה לבין הממשל המצרי. התפקיד היה אזרחי ולא צבאי, חרף כנויו.

אם כי משרדי אונרווה ממוקמים בחאן יוניס, ענייניה עם העיר ועם הרשות המקומית מועטים; מאחר ותחומי הפעולה של שני המוסדות שונים, אין גם מקום לקונפליקטים ביניהם. אונרווה היא מכל הבחינות כמעט בלתי תלויה ברשות המקומית, ובאותם העניינים המעטים שבהם היא נזקקת לה לא נתעוררו בעיות. מנהל האונרווה במקום מכיר היטב את המשפחות המקומיות ונראה כי הוא בקשרים טובים עם ראש העיר ועם הנכבדים האחרים.

מעניין לציין כי אפילו בעניינים שבהם אונרווה נותנת שרות מקביל לשרות ממלכתי - ביחוד חנוך - קיימת הפרדה מלאה בין שתי המערכות; אם כי בבתי הספר של אונרווה לימדו לפי חכנית הלמודים המצרית היו לאונרווה פורים ואף מפקחים נפרדים והקשר למשרד החנוך המצרי היה קלוש ביותר.

ליד שני מוסדות גדולים אלה פועלים בחאן יוניס, כאמור, גם שרותים של משרדים ממשלתיים מרכזיים. למשרדים אלה לא היתה לשכה במקום; הם הפעילו במקום שרותים מסוימים ופיקחו עליהם ישירות מעזה. גם חלק מהאנשים שעבדו במקום בשרותים אלה היו תצוניים. כך, בחחום הסעד, לא היו עובדים סוציאליים במקום. הבקשות לסעד הוגשו לעזה ושם גם הכריעו בהן. העובדים שהיו באים מעזה דק בצעו הוראות ממוניהם במקום. רק אחרי הכבוש מינה הממשל הישראלי שני עובדים סוציאליים במקום, המחלקים סעד בעקר לנפגעי המלחמה האחרונה.

יש בחאן יוניס, בית חולים ממשלתי, עם 100 מיטות, המשרת הן את העיר והן את מחנה הפליטים; ישנה גם מרפאה ממשלתית והן מרפאה של אונרווה.

בבית החולים 6 רופאים ו-16 אחים ואחיות. המנהל הוא נוצרי שגר בעזה. בסגל היו גם 3 רופאים מצריים, אשר הוחזרו למצרים אחרי המלחמה. לפי העדויות הרפה של בית החולים ושל הרופאים נמוכה. אחד המוכחרים של הפליטים התלונן בפנינו על כך והתגאה כי הצליח לשלוח את אחיו, חולה מחלה אנושה, לבית החולים הממשלתי בישראל, מאחר והרופאים המקומיים לא ידעו לטפל בו.

בתחום החנוך יש בחאן יוניס 11 בתי ספר עממיים ממלכתיים ו-2 בתי ספר תיכוניים ממלכתיים (אחד לבנים, ואחד לבנות), וכן 19 בתי ספר של אונרווה.

לחנוך גבוה נזקקו בני חאן יוניס בעקר למכללות המצריות, מאחר וברצועה לא ניתן חנוך על-תיכוני, להוציא 2 סמינרים למורים בעזה. בחאן יוניס אין לשכת משרד החנוך המצרי. מפקחים מעזה באים לפרקים לטפל בעניני החנוך המקומי.

בית משפט השלום בחאן יוניס סיפל לפני המלחמה בכ-100 עבירות לחודש, בעקרן קלות. שופט השלום ציין בפנינו כי בתקופת המצרים עלה בהרבה מספר המשפטים כי האנשים, אחרי שהשכלתם השתפרה, הרבו להזקק לבתי המשפט, אם כי החוק לא השתנה בתקופת המצרים ונשאר החוק המנדטורי וכן לא התרבה מספר הסכסוכים. חל מעבר מהזקקות לדרכים מסורתיות של פתרון סכסוכים ומריבות (באמצעות חוץ נכבדים או אף ע"י נקמת דם) להזקקות לבתי המשפט הפורמליים. הצעירים מרבים להזקק לבתי המשפט, בעוד שהמבוגרים צמודים יותר לדרכי הפתרון המסורתיות לסכסוכים.

שופטי בית המשפט נחמנו בימי המצרים ע"י ועדת מנויים עליונה בעזה אחרי שהצעה אושרה ע"י המושל הכללי של הרצועה. לדברי השופט, לא היתה התערבות הזרוע המבצעת במהלך המשפטים - הזרוע השפוטיית נהנתה מעצמאות מלאה.

נוסף לבית המשפט הכללי יש גם בית משפט שרעי בחאן יוניס, הדן בעקר בדיני אישות. הקאדי של חאן יוניס גר בעזה ומשרת גם שם כקאדי מספר ימים בשבוע. בעזה נמצא גם בי"ד שרעי לערעורים.

בחאור זה בולטות כמה תכונות משותפות למערכת המוסדות של חאן יוניס: הרמה הכללית של המוסדות בד"כ נמוכה. לרוב נמצא בעיר רק שרותים בדרגה הכללית והנמוכה ביותר ובכל ענין ספציפי יותר, הדורש רמה מקצועית או פרופסיונלית גבוהה יותר נזקקת אוכלוסית העיר לעזה או - במקרה של חנוך גבוה - למצרים. חלק גדול מהממונים על המוסדות בחאן יוניס, הפקחים והסגל המקצועי, הם אנשי חוץ. רוב אלה גרים בעזה ובאים לחאן יוניס רק לצורך עבודה. בעבר היו בסגל גם מצרים אחדים. בשל העדר אנשים מקצועיים ופרופסיונליים במקום אין חאן יוניס מסוגלת לספק לעצמה את שרותיה.

7. המבנה הרבודי

החלוקה בין המקומיים לבין הפליטים, למרות שהיא בעלת משמעות ריבודית, אינה מודגשת או חד-משמעית. אין ספק כי באופן כללי מעמד הריבודי של הפליטים נמוך מזה של הותיקים ע"פ כל קני המידה הרבודיים הדלונטיים במקום: מוצא

(ותק במקום), עושר, השכלה וכוח. אולם, התושבים המקומיים מדגישים בכל הזדמנות כי אינם מבדילים בין מקומי ופליט, ואף מבליטים כי הפליטים תופסים עמדות מרכזיות בכלכלה ובמוסדות המקומיים.

כדי להבהיר את בעיה מעמד הרבודי של הפליטים במקום יש תחילה להבדיל בין שני סוגי פליטים. מחד ישנם כאלה - וזהו הרוב - שבאו לחאן יוניס מבלי שהיו להם קודם לכן קשרים כלשהם עם היישוב. אלה הם לרוב כפריים מן המקומות שנזכרו לעיל. אולם מלבדם ישנה קבוצה קטנה אך חשובה של "פליטים-חוזרים", בני המשפחות המקומיות הותיקות ולעתים קרובות דוקא המכובדות ביניהן. אנשים אלה עזבו את המקום בזמנו בחפוש אחרי הזדמנויות ועברו להתגורר בסביבה ולעתים קרובות אף ביפו. ראש העיר הנוכחי הוא בעצמו "פליט-חוזר" בן אחת המשפחות המכובדות ביותר. בין אנשים אלה יש אחדים התופסים כיום עמדות מרכזיות בעיר. לקבוצה קטנה זו של אנשים יש כנראה חשיבות לא מעטה במבנה החברתי והרבודי של המקום כי היא מקהה את ההבחנה החדה בין פליט מחד ומקומי-ותיק מאידך.

לכאן קשורה נקודה אחרת: לפני מלחמת השחרור הייתה חאן יוניס עירח מדבר שרתה בעקר את בדויי הסביבה. לא היו במקום כוחות דינמיים שיכלו לעשות למען פיתוחו. מאז בוא הפליטים התרחבו כמה ענפי הכלכלה המקומיים ועד כמה שפתוח המקום היה מוגבל, נראה כי דוקא פתוחם של ענפי כלכלה אחדים - ובעקר מסחר - נעשה ע"י הפליטים. דומה, כי בין הפליטים היו ב-1948 יסודות דינמיים יותר ופחותחיים יותר מאשר נמצאו במקום באותו הזמן. ליסודות אלה הייתה השפעה על פתוח המקום. לא מן הנמנע הוא - למרות שלא בדקנו זאת במפורש - כי הפליטים החוזרים שיחקו תפקיד חשוב בחהליך זה. עכ"פ ברור, כי לא היה הבדל רב בין המקומיים לפליטים מבחינת "נקודת מוצא הרבודית" ודבר זה השפיע, כנראה על ההבדלה הרבודית המעטה יחסית בין שתי קבוצות אלה. הבדל זה בולט במיוחד אם משווים את הפליטים בחאן יוניס לפליטים בעיר עם אליטה מקומית בעלת גאווה עצמית ניכרת, כשכס.

שני קריטריונים מסורתיים מהווים בסיס למבנה הרבודי של העיירה: משפחה ורכוש. לאלה מתווסף קריטריון מודרני יותר, השכלה. מבחינות אלה, הפירמידה הרבודית של חאן יוניס היא בעלת בסיס רחב וקודקוד תלול וצר. חלק הארי של התושבים משתייך לשכבה נמוכה או נמוכה פאד: אנשים נטולי רכוש וחסרי השכלה, המתקיימים מעבודה בלתי מקצועית בפרדסים, בשדות, בכבישים, כבניין וכדומה, או שהם חסרי מקור פרנסה קבוע כלשהו ומתקיימים מחמיכות מחו"ל או מחלוקת המזונות

של אונרווה. למרות ששכבה זו כללה גם מקומיים, היא מורכבת בעקרה מפליטים.

בתקופת המחקר, חדשים אחדים אחרי הכבוש, היה הרוב הגדול של הפליטים חסר כל פרנסה ומתקיים בעקר מחמיכנת אונרווה.

השכבה הבינונית - נמוכה מורכבת מבעלי עסקים זעירים, בעלי בתי מלאכה ומפעלים קטנים. למרות שמספר העסקים רב, כאמור, אין בעליהם מהווים אחוז ניכר בכלל האוכלוסייה. לפי הערכה גסה אין הם ומשפחותיהם מקיפים אלא כ-5% מכלל האוכלוסייה. (מתוך הנחה כי יש כ-600 בעלי עסקים באוכלוסייה בת קרוב ל-10,000 בתי אב). יתירה מזו, יש להדגיש כי רכושם והכנסתם של רבים מבעלי עסקים אלה נמוכה מאד, ביחוד בתקופה שאחרי הכבוש הישראלי.

בקודקוד המערכת הרבודית נמצאים, כאמור, נציגיהן המרכזיים של כמה מהמשפחות הגדולות והותיקות. אלה הם לרוב עלי אדמות או סוחרים גדולים. בניהם וקרוביהם של אלה למדו באוניברסיטאות במצרים, והם דופאים ובעלי תארים אקדמיים אחרים. נציגי המשפחות הללו אוחזים בכוח הפורמלי במקום: ראשות העיר היתה במשך שנים רבות בידי משפחת פ', העשירה בין משפחות המקום, ועתה היא בידי בן משפחת א', שהוא אחד הסוחרים הגדולים ביותר במקום. כמועצת העיריה יושבים נציגי 3 המשפחות המרכזיות. כ"כ, יש כוח השפעה בלתי פורמלי רב בידי המוכתרים של המשפחות הגדולות, ביחוד מוכתר משפחת פ'. יוצא, איפוא, כי בחאן יוניס קיימת חפיפה רבה, בקודקוד ההיררכיה הרבודית, בין מוצא והשכלה, כקריטריוני יוקרה, לבין עושר וכוח.

בחאן יוניס אין כמעט אינטליגנציה מקומית כקבוצה רבודית נפרדת: יש כופאים אחדים, שני עורכי דין, כמה מורים בעלי השכלה על-תיכונית וכמה רופאי שניים. אחדים מאלה - ביחוד הרופאים והמורים - משתייכים למשפחות הגדולות. אחרים הם ממשפחות קטנות או אף מקרב הפליטים, אולם מספרם קטן מכדי שיוכלו להוות שכבה רבודית "מודרנית".

כפי ראינו, רבים מהפרופסיונליים ואנשי המוסדות הפורמליים המרכזיים העובדים במקום הם למעשה חצובניים לר ואינם מהווים חלק מהפירמידה הרבודית המקומית.

ההבדל העקרי בין חאן יוניס לבין ערי הגדה, קשור למקומה של האליטה המסורתית במקום: בערי הגדה קיימת כיום שכבות אליטה שביניהן מתחילה התחרות על ההנהגה של

המקום: האליטה המסורתית של בני המשפחות הגדולות והמכובדות, המבוססות על הקרקע, הסוחרים העשירים שאינם בני משפחות ותיקות דוקא, ואליטה פרופסיונלית צעירה, שהתרבה בשנים האחרונות. בחאן יוניס שלטתה של האליטה המסורתית היא בלעדית כמעט: אין עדיין שכבות אינטליגנציה שתחרינה בה ואפילו הפרופסיונליים המצויים במקום נשמעים לחביעותיהם של המוכתרים המסורתיים או שאינם משתתפים כלל במשחק הרבודי המקומי (בהיותם אנשי חוץ). התנגשות הדורות היא רק בתחילתה ומצויה, אם בכלל, בקרב הקבוצות הרבודיות הנמוכות יותר: לפי אחת העדויות הרי שהבנים המשכילים יותר בקרב הפליטים מתנגדים ליצוג הבלעדי של עניני קבוצתם בידי המוכתרים המסורתיים אך חסרי ההשכלה.

הסבות לשליטה הבלעדית כמעט של האליטה המסורתית טמונות ברמת הפתוח הנמוכה של המקום: אין בו צורך רב בפרופסיונלים ובבעלי המקצועות המודרניים למיניהם ומתוך כך כמעט כל אלה המסיימים אוניברסיטאות מחפשים מזלם בארצות אחרות ונוטשים את המקום. עזיבה זו מחזקת, בדיעבד, את ידיה של האליטה המסורתית, משמרת את מבנה הרבודי של העיירה ושמה בלמים לפתוחה. יש כאן מעין מעגל סגור: מצד אחד העדר הפתוח מהווה גורם לנטישת אליטות מודרניות. ומהצד השני, נטישה זו מהווה גורם להעדר פתוח במקום.

ב. ש כ ם

1. אוכלוסיה ואקולוגיה

לפי מפקד האוכלוסין שנערך בספטמבר 1967 מנתה אוכלוסית שכם (בלי מחנות פליטים) 7,344 בתי אב הכוללים 41,537 נפשות. רוב אלה היו מקומיים. רק 1,134 בתי אב (15.4%) מקורם בישראל; אלה כוללים 6,246 נפשות, שהם 6.7% בלבד מאוכלוסית העיר. אלה הם איפא הפליטים הגרים בעיר עצמה. נוסף לזה, צמודים לשכם שלושה מחנות פליטים: עין בטלמח (הנכללת מבחינה מוניציפלית בתחום העיר עצמה), בלאטה ואל-עסכר. באלה ישבו בשעת המפקד 13,594 נפשות, שמקור כ-90% מהם היה מישראל. בסה"כ יש איפא, בשכם אוכלוסיה בת 55,131 נפשות, ש-30% מהם הם פליטים.

שכם הייתה העיר השניה בגודל בגדה המערבית, אחרי ירושלים המזרחית; היא עתה העיר הגדולה ביותר ביהודה ובשומרון, ועולה ב-3,446 תושבים על חברון

(38,091 תושבים), העיר השניה בגודל ביהודה ובשומרון. שכס היא איפא, העיר החשובה ביותר באזור זה, בעלת מיקום מרכזי בתוכו. גודלה, מיקומה ופיתוחה הרב יחסית מעניקים לה מעמד של בכורה בגדה המערבית המתקרבת למעמדה של ירושלים המזרחית.

הפליטים בשכס באים בעקר ממרכזה של ישראל; הישובים העקריים שמהם הם באו הם: בית דגן, יפו, ג'מוסין, וסביבות בני ברק.

מבנה האקולוגי של שכס הוא מיוחד במינו: בהיותה מאוחרת על האוכף שבין הר גריזים והר עיבל, היא בעלת מבנה צר ופאורך - היא מתמסכת כ-2-3 ק"מ בכיוון מזרח-מערב. מרכזה הוא מע"ר מפותח למדי, שצמודים לו השוק המסורתי והעיר העתיקה. עקב מבנה המחמשך, וקשיי התרחבות הפעילות העסקית לעבר מורדי ההרים, שמוש הקרקע במע"ר הוא אינטנסיבי מאד; ומתוך כך מחירי הקרקע בו גבוהים מאד: כונם אדמה במע"ר עולה עד לכדי 20,000 דינר; הסיבה למחיר גבוה זה שנונה באפשרויות הניצול המסחרי-הרווחי של שטחים מרכזיים אלה.

המגורים בעיר העתיקה ירודים למדי. תנאי המגורים הולכים ומשתפרים ככל שעולים על מדרונות ההרים - וביחוד באזור הדרום-מערבי. על מורדות ההרים נמצאות שכונות חדירות הבנויות ברמה גבוהה עד מאד; זהו כנראה גם כיוון התפשטותה של הבניה המשופרת. הבניה בשנים האחרונות היתה אינטנסיבית מאד, בשל הזרמת הכספים הרבים שהועברו ע"י בני המקום העובדים בארצות ערב אל משפחותיהם בשכס. מתוך כך נתפשטה העיר על מדרונות ההרים לגובה רב למדי מעל למרכז העיר. דבר זה גורם לבעיות מוניציפליות וקומוניקטיביות לא מעטות, בשל קשיי הגישה אל מקומות תלולים אלה. תכנית האב של העיר הינה משנת 1945 ועתה מכינים תכנית אב חדשה. לפי טענת מהנדס העיר מיקום הבתים החדשים הוא לצידי רחובות מתוכננים אך לפי החרשמותנו בתים אלה מפוזרים במקריות לא מעטה בשטחים הפתוחים. מחנות הפליטים, ובעקר עין בטלמה גובלים היום בשטח הבנוי של העיר, למרות שבעבר לפחות שניים מהם, בלאטה ואל-עסכר (מהמזרח), היו מחוצה לה, סמוכים לכפרים בעלי אותו השם. מבחינה אקולוגית מחנות הפליטים דמויים יותר ויותר לשכונות עוני המתפתחות בשולי הערים הגדולות בארצות מתפתחות רבות.

2. ההרכב החברתי

שכס היא עיר מוסלמית מובהקת: מלבד המוסלמים מצויים בה רק 370 נוצרים וכ-240 שומרונים. המערכת החברתית המקומית בנויה על קבוצה של משפחות מורחבות (חמולות) גדולות וותיקות במקום, שמסביבן מספר רב של משפחות קטנות יותר וכן משפחות של מהגרים פנימיים רבים אשר התעיירו בשנים האחרונות תוך כדי גידולה המהיר של העיר. מספר האנשים באחדות מהמשפחות הגדולות מגיע לכמה מאות. מבין כמה עשרות המשפחות הוותיקות יש משקל ניכר בחייה החברתיים, הפוליטיים והכלכליים של העיר לכחצי תריסר משפחות בעקר, ששמות נציגיהן חוזרים ונשנים בהקשרים שונים: בין בעלי הקרקעות ובעלי העסקים הגדולים, בין נושאי המשרות ונציגי הציבור במוסדות הפוליטיים, בין מנהיגי דעת הקהל והארגונים הוולונטריים. משפחות ע'-ה', אל-מ', אבו ה', אל-ח', אל נ', וס', הן אחדות מהמשפחות הוותיקות ביותר המתבססות על רכוש קרקעי גדול, בעיקר בעמק הירדן ובכפרי הסביבה, אולם לימים הרחיבו הם את היקף פעולתם הכלכלית וחדרו למסחר ולתעשייה המקומית. רבים מבני המשפחות הללו עברו לפרופסיות - במיוחד רפואה וערכות דין - ונמצאים כיום בארצות ערב. משפחות אלה הן האליטה המסורתית של העיר.

ליד המשפחות הקרקעיות הוותיקות יש משפחות חזקות שעלו לגדולה בעיר בתקופה מאוחרת יותר, בעיקר באמצעות מסחר, ורכשו קרקעות רק בשלב מאוחר יותר, אם רכשו אותן בכלל. עליתן של משפחות אלה קשורה יותר ביכולת האישיה של בניהם מאשר בעמדתם המסורתית בקהילה. אולם נראה כי למרות שנציגי משפחות אלה חופסים עמדות רשמיות מרכזיות בעיר - כגון ראשות העיר - הרי שבאופן בלתי פורמלי נתונות הן עדיין להשפעתן של משפחות האליטה המסורתיות. העובדה, כי אף הן רוכשות קרקע מרמזת כי גם הן שואפות בראש וראשונה להשיג את הלגיטימציה של סטטוס שתכליל אותם בקבוצת האליטה הקרקעית המסורתית.

האליטה המסורתית ובמדה מסוימת גם המשפחות החדשות שעלו לגדולה נתמכו לרוב על ידי המלך ופיתחו אינטרסים של חזקה בקיומו של המשטר הירדני. המלך מינה את נציגיהן למוסדות השלטון המרכזיים וכן סייע בידיהם לתפוס עמדות פוליטיות מרכזיות בעיר. אין ספק כי קולותיהם הרמים של בני משפחות אלה, המופיעים בכל מקום כ"דובריה של שכס" יצרו את הדמוי שיש לציבור הישראלי על עיר זו.

מעמדו של בני אליטה זו בעיני הציבור השכמי המקומי הוא דו-משמעי: מחד הם נהנים מהערכה גבוהה ומעמדת סמכות בלתי מעוררת כמעט. מאידך נשמעים

קולות כי הם גרוריו של חוסיין, שיש להם אינטרסים אישיים בשונם של הירדנים ואין דיעותיהם מיצגות את דעת הציבור.

דוגמא לקשר כזה בין אינטרסים אישיים לבין דעות פוליטיות עלתה גם במחקרנו: אחד האנשים המקומיים המרכזיים שען לפנינו בחוקף כי "יש לפצות את הפליטים על אבדן רכושם בישראל", אך לא דבר על השבת הפליטים למקום מגוריהם. בהמשך השיחה התברר כי בשעת חלוקת ארץ ישראל ב-1948 נכללו אדמותיו בערך של כמליון דינרים בגבולות ישראל, והוא למעשה תובע פיצויים על אבדן רכוש זה.

המבקרים את המנהיגות המסורתית באים בעיקר מקרב האינטליגנציה הצעירה, בני משפחות בלתי אמידות. אחדים מאלה טענו בפנינו בחוקף כי המנהיגות המסורתית אינה בעיניהם "המנהיגות של המקום"; אולם לדעתם אין מנהיגות מקומית כזו קיימת כלל, משום שלא היתה קיימת דימוקרטיה בממלכת ירדן, ומתוך כך נחנק תהליך הסלקציה של מנהיגות חדשה. לדעתם, העיר היא למעשה ללא מנהיגים. טענות מסוג זה נשמעו משני צדי המערך הפוליטי: גם מצד האלמנטים הרדיקאליים השמאלניים, המתנגדים בחוקף לכבוש הישראלי וגם מקרב האנשים המעטים המוכנים להתפשר עם ישראל ולהקים מדינה פלשתינאית. אחד מאלה האחרונים טען כי המנהיגות הוותיקה, כתביעה להחזרת הגדה לירדן, אינה מיצגת למעשה את דעת הציבור אלא רק את האינטרס שלה, משום שעמדתה במקום חלוייה במלך. אולם, לדעתי, חלק גדול מהאוכלוסיה אינו רוצה כלל לשוב לירדן והוא מעוניין במדינה פלישתינאית.

האינטליגנציה והפרופסיונלים נוטים ליצור שכבה חברתית נפרדת, אם כי רבים מהם הם בני המשפחות הגדולות והעשירות. השכלתם, שרבים מהם רכשו בארצות המערב, בתוספת שהות נוספת בחו"ל בהשתלמות ובעבודה, שינו את תפיסותיהם החברתיות והפוליטיות והם הרבה יותר "מערביים" בגישתם מבני הדור הוותיק, אף בתוך משפחתם. יחד עם זאת, לא נתגלחה מתיחות בין-דורית מפורשת בשכם - מעין מלחמת דורות הבאה בעקבות מודרניזציה מהירה. במידה וקיימת מתיחות, הרי שזו עדיין סמויה וסממניה קשים לגילוי. לכך כמה סיבות: האליטה המסורתית אמנם חולשת על הכוח בקהילה אך נראה כי היא משתפת את האינטליגנציה הצעירה בהתיעצויות בהכרעות חשובות. זו האחרונה אמנם נטולת כוח ממשי, וחסרת נציגים בעלי השפעה בשלטון הפורמלי, אך היא אינה מנוכרת למנהיגות המסורתית. נראה כי קצב השנוי החברתי האיטי האפיני לשכם יוצר את האפשרות לסגל את בעלי הנטיות החדשניות למסגרת מבנה הכוח הקיים. גורם נוסף בעל-חשיבות ראשונית במעלה, הכולם את החרפת היחסים הבין-דוריים הוא כי החלק הגדול מבני האינטליגנציה

והפרופסיונלים עוזבים למעשה את שכס בחפשם עבודה בארצות ערב אחרות (ר' להלן) וחוזרים לעיר לעתים מזומנות בלבד. חוזרים אמיתיים, ששבו והתישבו בשכס אחרי שעבדו בחו"ל, הם מעטים ביותר. קבוצת האינטלקטואלים בעלי היכולת במקום היא, איפא, מצומצמת בהרבה משאפשר היה לצפות לאור ההתפשטות המהירה של ההשכלה הגבוהה בשנים האחרונות; כמו בחאן יוניס כן בשכס ההגירה של האינטלקטואלים משמרת למעשה את אפיה המסורתי של העיר.

מתחת לשכבות הגבוהות יחסית האלה מצויה שכבה רחבה למדי של בעלי מלאכה למיניהם וסוחרים קטנים. המלאכה בשכס מפותחת מאד, במיוחד נגרות, חייטות ומלאכות דומות. מספר בעלי החנויות הקטנות, רוכלים ורוכלי רחוב למיניהם הוא גדול מאד.

את תחתית המערכת החברתית מהווה שכבה רחבה למדי של דלת העם, המורכבת בעקר ממשפחות פועלים ועובדים הזדמנותיים. בין הפועלים רב מאד מספר פועלי הבנין. במהלך הסקר לא עסקנו הרבה בשכבה זו.

ההרבה החברתי של שכס משקף, איפא, את קיומן של שכבות ביניים אחדות בין הקדקד של המערכת החברתית - המשפחות הותיקות - לבין תחתיתה: המשפחות החדשות, הסוחרים העשירים, הפרופסיונלים והאינטליגנציה ובעלי המלאכה והסוחרים הקטנים. גוון זה של המערכת החברתית מבדיל את שכס הבודל חותך מהמבנה הדואלי הקשיח הרבה יותר של חאן-יוניס.

3. הפליטים בשכס

בסביבתה הקרובה של שכס יש שלושה מחנות פליטים ומחנה נוסף נמצא בריחוק מה מן העיר. בעיר עצמה יושבים, כאמור, כ-6,000 פליטים עירוניים.

המחנות, למרות שהם צמודים לעיר, מבחינה אקולוגית, מהווים יחידה ארגונית וחברתית נפרדת לחלוטין. למעשה, אין לעיריה פגע רב עם המחנות - השרותים המסופקים למחנות על ידי העיריה הם חשפל ופנוי אשמה. מאחר והמים בשכס נדירים, הרי שהעיריה אמילו איננה מספקת מים למחנות והם מחקיימים על מעינותיהם הם. הפליטים מהמחנות אמנם עובדים בעיר כפועלים ויש גם כאלה המקיימים דוכני מכירה או חנויות קטנות בעיר; וכן נזקקים תושבי המחנות לשרותים המסחריים של העיר, אם כי יש גם במחנות חנויות ברמה נמוכה. אולם נראה כי בסה"כ המגעים בין

תושבי המחנות לבין העיר מוגבלים, אפילו במקרה של עין-בטלפה, המחנה השוכן היום ממש בתוך העיר. כ"כ, נראה שאין גם מגעים חברתיים בלתי רשמיים בין תושבי העיר לבין יושבי המחנות.

מצבם הכלכלי של הפליטים היושבים בחוץ העיר הוא כנראה טוב במקצת מזה של יושבי המחנות. בין הפליטים העירוניים יש אינטלקטואלים ופרופסיונלים לא מעטים. יחד עם זאת, לא חדרו הפליטים העירוניים לצמרת הריבודית או הפוליטית של המקום.

בכל מקום אמנם הוסבר לנו כי אין כל הפליה רשמית כלפי הפליטים, אולם היו אינפורמנטים שצינו כי היותו של אדם פליט הוא אמנם גורם המשפיע לשלילה על מעמדו הריכוזי במקום, אפילו אם הוא אינטלקטואל או פרופסיונל. האפליה הריבודית היא אמנם עדינה אך היא קיימת אפילו בשלביה הגבוהים של המערכת.

לא ברור אם אפליה סמויה מצויה גם בשלטון המקומי: מתוך 200 העובדים החודשיים בעירית שכס, כ-10 הם פליטים. מספר זה אמנם נמוך מאד, אך אינו יורד בהרבה משעור הפליטים באוכלוסית העיר. (להוציא המחנות).

התרשמותנו הכללית היא כי הפליטים אינם מהווים "בעיה חברתית" המעסיקה את אנשי שכס, את מנהיגיה ואת האליטה שלה. הנושא עלה אך מעט בשיחות שקיימנו, הדיון בו היה סטנדרטי ולא נחקבל הרושם כי העניין מעסיק את בני שיחנו או שהם מודאגים בו או שואפים לפתרונו.

גם מהבחינה הפונקציונלית, אין לפליטים חשיבות בעיר. למעשה, אין הם מורגשים כמעט במערכות המוסדיות השונות.

אם להשוות את מצב הפליטים בחאן-יונג ובשכס, הרי שהנקודה העיקרית הוא ההבדל ברמתם היחסית של הפליטים והמקומיים ובהשפעת ההבדל הזה על מקום הפליטים בעיר: חאן-יונג, כאמור, לא היחה לפני בוא הפליטים אלא עיירת מדבר, מקום שירות לבדויים. רמת האוכלוסיה המקומית היחה נמוכה מקודם. רמתם הסוציו-כלכלית של חלק מהפליטים היחה גבוהה מזו של המקומיים וכתולדה היחה לפליטים השפעה רבה על עיוב פני המקום. בשכס, לעומת זאת, היחה האוכלוסיה המקומית ברמה שלא ירדה ואולי אף עלתה על זו של הפליטים. שכס היחה "מפותחת" במידה מסוימת כבר לפני המלחמה ולפליטים לא היחה השפעה ניכרת על רמת פיתוחה. הם נשארו אלמנט משני במערכת החברתית, מאחר ורמתם יחסית לאוכלוסיה המקומית היחה נמוכה,

אף אם במונחים מוחלטים היו הם אולי מורכבים מיסודות מפותחים יותר מאלו שבאו לחאן-יוניס.

4. מבנה הכלכלה בשכם

יחסית לערים האחרות בשטחים המוחזקים, כלכלתה של שכם היא מפותחת ומגוונת למדי. הפונקציה הכלכלית העיקרית של שכם היא מסחרית - שכם היתה בתקופת השלטון הירדני, ונשארה גם היום, עיר טרנזיט בין הגדה המערבית לבין הגדה המזרחית וכך מרכז מסחרי חשוב לאזור הסובב אותה. אולם, גם לתעשייה ולמלאכה יש משקל לא מועט בכלכלת המקום.

אין בידנו נתונים מדוייקים על סך העסקים המסחריים בשכם, אולם יש נתונים על מספר החברים בלשכת המסחר, העשויים להיות אינדיקטור טוב למדי להיקף המסחר ולענפיו העיקריים. לפני הכיבוש היו בשכם יותר מ-1,000 חברים בלשכת המסחר; הענפים העיקריים בין אלה היו:

144	טכסטיל
39	חייטים וסוחרים בגדים מוכנים
33	רהיטים
45	מכונות תפירה, וציוד חשמלי לפית
64	גרעינים וזרעים
30	חלפים וצמיגים
13	קבלני בניין

יש להבליט כי למרות קיומם של סוחרים בענפי המסחר השונים, הדיפרנציאציה במסחר היא ביסודה קטנה; רבים מהסוחרים הם "סוחרים כלליים" ומסוגלים בקלות לעבור ממסחר בסוג מוצרים אחד למסחר בסוגי מוצרים אחרים לגמרי, לפי צרכי השעה.

גם בתחום התעשייה והמלאכה קשה ליצור תמונה מדוייקת משום שהסטטיסטיקה אינה מקיפה את כל המפעלים ובתי המלאכה. לפי הנתונים המעודכנים ביותר המתיחסים לנובמבר 1967 היו בשכם 387 מפעלים ובתי מלאכה שהתחלקו כדלקמן:*

---

* חלק מאלה הם גם חברים בלשכת המסחר.

מפלעל	מספר מפעלים	עד 5 פועלים	מעל 5 פועלים
בחי בד' וג' פח	3	-	3
בורסקאות	18	-	18
גלידה	2	-	2
גפרורים	1	-	1
דפוס וקרסון	11	-	11
הלבשה	20	20	-
הנעלה ועור	18	-	18
זכוכית	1	-	1
טחנות קמח ומגרסות	2	-	2
מאפיות	16	-	16
מוצרי מזון	7	2	5
מוצרי מלט	12	12	-
מוצרי נייר	6	6	-
ממחקים	13	4	9
פחים	2	-	2
משקאות קלים	1	-	1
מתכת	16	8	8
מהפרות	117	117	-
מסגרות	19	19	-
מגרסות מלח	2	-	2
סריגה	4	-	4
סבון	31	25	6
סמנה	1	-	1
צמר פלדה	1	-	1
קרח	2	-	2
קפה	4	4	-
קהיטי נגרות	46	46	-
רפדים	11	11	-
	<u>387</u>	<u>274</u>	<u>113</u>
סה"כ	=====	=====	=====

מובן, כי מירב המפעלים ובתי המלאכה האלה היו קטנים וקטנים מאד. לא ידוע כמה עובדים העסיקו הם בתקופת הירדנים, אך אחרי הכיבוש 274 מהם העסיקו פחות מ-5 עובדים. כך, למשל, לא קיימת אף מתפרה, מסגריה או נגריה שהעסיקה יותר ממספר זה. יחד עם זאת יש בשכם מספר מפעלים גדולים יחסית: אלה הם בעקר מפעלי התעשייה המסורתית לשכם, הבנויה על מוצרי החקלאות של הסביבה: תעשיית הסבון והשמן. המפעל המודרני ביותר הוא מפעל הסאמנה שאינו מתבסס על חמרי גלם איזוריים אלא על חומרי גלם מיובאים. כמה מהמפעלים הגדולים הן חברות מניות. מסתבר כי מניותיהם של כולם נמצאים בידי אותה קבוצה של בעלי ההון שחבריה נמנים עם המשפחות הותיקות והחזקות שבמקום.

כלכלתה של שכם היא אמנם מפותחת במונחים של הגדה המערבית ובייחוד בהשוואה לחאן-יוניס. אך יש לזכור כי מבנה הכלכלי הוא עדיין מסורתי ומתבסס בעקר על מסחר ומלאכה ולא על תעשייה. גם התעשייה הקיימת היא מסורתית ביסודה ומבוססת על שיטות מיכון וארגון מיושנות.

5. המוסדות הפורמליים

חקירת המוסדות הפורמליים בשכם היתה מן ההכרח שטחית יותר משבחהן-יוניס, באשר מערכת המוסדות בעיר זו הרבה יותר מפותחת ומגוונת. גם כאן עסקנו בעקר בעיריה ובמשרדים האיזוריים של אונרוזה - אם כי בהשוואה לחאן-יוניס אין אונרוזה תופסת אותו מקום מרכזי בעיר. במוסדות אחרים בעיר מעטנו לעסוק וסיכומנו כאן על מוסדות אלה יהיה כללי ביותר.

ראשות העיר בשכם נתונה בידי נציג משפחה קטנה יחסית שאינה נהנית מיוקרה מיוחדת. ואמנם קיים וכוף על מידת שליטתו הממשית של ראש העיר הנוכחי בעניני העיר. יש הטוענים כי הכוח נתון למעשה בידי משפחת מ', המשפחה החזקה והעשירה שבעיר, שאחד מבניה משמש כסגן ראש העיר ושני הוא פוליטיקן ואיש עסקים בעל השפעה מקומית רבה ביותר. יש הטוענים כי ראש העיר הנוכחי נבחר בבחירות המוניציפליות האחרונות שנתקיימו בירדן חודות לזיופים מרחיקי לכת ושהוא נתמך ע"י המלך שמעונין היה בבחירתו.

היקף פעולתה של עיריית שכם דומה, מבחינת תחומים, להיקף פעולת עיריית חאן-יוניס. גם כאן המחלקות העקריות הן השרותים המוניציפליים הצבוריים - מים, חשמל, הנדסה (החזקת דרכים) וחברואה. גם כאן אין לעיריה מחלקות לשרותים

סוציאליים - כגון סעד, בריאות, חנוך - המחנהלים במישרין ע"י משרדים ממשלתיים, המקיימים לשכות במקום.

יחד עם זאת, פעולתה של עיריית שכס בתחומים שבהם היא פועלת היא נרחבת יותר ומורכבת יותר מפעולת עיריית חאן יוניס. העירייה מעסיקה יותר עובדים, הן במספרים מוחלטים והן באופן יחסי. יש לה כ-200 עובדים חדשיים וכ-600 פועלים עירוניים. רב יותר מספר האנשים המקצועיים והפרופסיונליים ולפי עדותם של אנשי הממשל הצבאי, העירייה מנוהלת ברמה טובה. תקציב העירייה הסתכם בימי הירדנים בכ-427,000 דינר (1964/5); היה זה תקציב גרעוני, המבוסס על תקבולים של כ-260,000 דינר בלבד.

המשרדים האיזוריים של אונרווה בשכס מנוהלים ע"י פליט מתרשיתא, איש כשרוני ומסור לעבודתו. לידו מנגנון של כמה עשרות עובדים של המחוז. קבוצה זו כוללת אקדמאים לא מעטים, ביניהם רופא הממונה על שרותי הבריאות במחוז. התרשמותנו היא כי רמת הסגל עולה כאן בהרבה על זו שמצאנו במשרדי אונרווה בחאן יוניס. מאחר ומספר הפליטים בעיר עצמה מצומצם, פועלת אונרווה בעקר במחנות הסובבים את העיר. קשריה עם העירייה והמוסדות העירוניים מעטים. העירייה ספקה חשמל לפליטים שרצו בו וששלמו עבורו באופן פרטי. רק תאורת הרחובות במחנות שולמה ע"י העירייה עצמה. מאחר והמים נדירים באיזור שכס, היה קונפליקט בין מחנה בלאטה לבין עיריית שכס על האספקת מים; העירייה סרבה לספק מים למחנה והם באים לו ממעינות מקומיים. בעבר היה קונפליקט גם מסביב לפנוי אשפה מהמחנות.

יחד עם זאת יש תחומי שתוף פעולה בין העיר לבין אונרווה. ילדי הפליטים מבקרים בבתי הספר החינוכיים ובמוסדות חנוך אחרים בעיר ובבית החולים הממשלתי יש לאונרווה מספר מיטות לשמושה - כל זה, כמובן, תמורת חשלוס. אך כסה"כ דומה כי היחסים בין אונרווה לבין העירייה בשכס הם פחות הרמוניים משהם בחאן יוניס. גם מעמדו של מנהל אונרווה במקום אינו כה חזק, מאחר והעיר מפותחת הרבה יותר מחאן יוניס והיזקקותה לאונרווה מעטה יותר. אולם, מאחר ויש הפרדה ניכרת בין פעולות אונרווה והעירייה ושטחי המגע הם מעטים יחסית, אין חכוכים תכופים ביניהם.

כאמור, פעלו בשכס גם שלוחות המשרדים הממשלתיים, שסיפקו שרותים ממלכתיים: סעד, חנוך ובריאות. בשטח הבריאות פעלה הן העירייה והן המשרד הממלכתי אך שטחי פעולתם היו שונים. בשני השטחים האחרים לא פעלה העירייה כלל. להבדיל מחאן יוניס

היו משרדי שרותים אלה מקיימים לשכות בעיר. היקף פעולתם היה הרבה יותר גדול ומגוון מאשר היקף הפעולה של מוסדות אלה ברצועה. בתחום הסעד, למשל, נוסף לחלוקת קצבות סעד קיימים כמה מוסדות ממשלתיים, כגון מועדון למניעת עבריינות נוער, מוסד לעבריינים צעירים ומוסד לבנות מופקרות. בתחום הבריאות קיים בית חולים גדול, בן כ-150 מיטות דכן 6 מרפאות ממשלתיות (נוסף ל-7 מרפאות של אוניברסיטה והאי.סי.סי). בתחום החינוך, נוסף לרשת מסועפת של בתי ספר עממיים ומכינים, יש גם כ-14 בתי ספר תיכוניים. האנשים שעמדו בראש הלשכות הממשלתיות הללו היו לרוב מקומיים או לפחות אנשי הגדה המערבית, אם כי ייתכן כי היה עליהם פקוח צמוד מרבת עמוץ. אולם הנקודה העקרית המבדילה את שכם מאן יוניס מבחינה מוסדית הוא קיומה של שורה ארוכה של מוסדות וארגונים וולונטריים ואחרים המספקים שרותי סעד, בריאות וחינוך בנוסף לשרותים הניחנים ע"י המוסדות הממלכתיים. בשכם פועלים כ-10 ארגונים וולונטריים, שבגדולים ביניהם - כגון "התאגדות הנשים הערביות", "ארגון הצדקה" ואחרים יש כמה מאות חברים. נוסף לארגונים אלה, המושיטים עזרה לנזקקים, יש גם ארגונים ספציפיים המטפלים בעוורים, בחולי שחפת וכו'. יש אפילו ארגון לתכנון המשפחה, המסייע לנשים להגביל את הילודה. נוסף לארגונים הוולונטריים המקומיים פועלים בשכם גם הסהר האדום וכן ארגון הלוותרנים. הארגונים השונים האלה נתמכו ע"י משרד הסעד הירדני (שתרם, לפי אחת העדויות, כ-50,000 דינר לשנה לפעולותיהם) והן ע"י העיריה.

מעניין לציין כי בארגונים וולונטריים אלה פעילים בעקר בני המעמד הבינוני, וביחוד פרופסיונלים. נשות המשפחות הגדולות ממלאים לעתים קרובות משרות כבוד בארגונים אלה.

גם בתחום הבריאות יש מוסדות אשפוז נוספים לממלכתיים: בית חולים צבאי, בית חולים ארצי לשחפת לפליטים (של אוניברסיטה), בית חולים אוונגלי וכן בית חולים קטן ליולדות של התאגדות הנשים הערביות.

בתחום החינוך יש מספר בתי ספר פרטיים עם כחות תיכוניות גבוהות ועל-תיכוניות, שהידוע ביניהם הוא בית המדדש למורים בהנהלת ד"ר ר. תוקן, שלפני המלחמה היו בו כ-1,000 תלמידים.

במערכת השפוט - הכללית והדתית - בשכם לא עסקנו במסגרת המחקר. אולם החמונה שהובאה לעיל מספקת כדי להוכיח שמערכת המוסדות בעיר מקפת ומגוונת.

התמחות במוסדות גבוהה מזו שבחאן יוניס ומקורותיהם הארגוניים רב-גורוניים; נוסף לעיריה, אוניברסיטה וזרועות השלטון המרכזי פועלים בעיר עוד שורה של מוסדות פרטיים בכל אחד משטחי השרות העקריים. לסיום יש לציין כי לפליטים משקל מועט בלבד בארגון ושליטה על מערכת מוסדות זו ואף לאוניברסיטה חשיבות פחותה בהרבה משבחאן יוניס.

6. המבנה הרבודי

גם בשכם קיימת מידה רבה של זהות בין קריטריוני הריבוד המרכזיים: העושר, הכח והכבוד. הכח הפוליטי הוא באופן אקסקלוסיבי בידי נציגי המשפחות העשירות ובד"כ גם הותיקות והמכובדות ביותר. לפעמים, כמו במשפחת מ', מחזיק אחד מבני המשפחה במשרה פוליטית מרכזית בעיר ואחר בעמדה כלכלית מרכזית. אמנם, הזהות בין קריטריוני הריבוד איננה מוחלטת בשכם: כפי שכבר הזכרנו, עלו בכ-20 השנים האחרונות משפחות חדשות לעמדה כלכלית גבוהה ותפסו את מקומן ליד המשפחות הותיקות, שהיו את האליטה הדיפוזיט הריבודית של המקום. משפחות חדשות אלה, גם אם הן עשירות, אינן זוכות לכבוד המשפחתי שהותיקות נהנות ממנו והן גם חסרות כח ניכר בקהילה. אם כי נציג אחת המשפחות הללו הוא ראש העיר, הרי מקובל לחשוב שהכח הממשי בעיר אינו מתרכז בידי אלא בידי נציג משפחת מ' הותיקה המשפיע עליו אך בעצמו אינו ממלא תפקיד פורמלי בעיריה.

הדיפרנציאציה בין קריטריוני הריבוד גוברת בשלבים הבינוניים של המערכת; כאן נמצאות מחד, קבוצה של "בורגנות עולה", בעקר סוחרים שאין משפחותיהם זוכות לכבוד מיוחד ושחורים גם כוח פוליטי בעיר; ומאידך, קבוצה של אינטלקטואלים, החסרה כוח, אך יתד-עם זאת זהנית מהערכה בשל השכלחה ותארייה. מבחינה כלכלית, קבוצה זו הינה אמידה למדי, והפרופסיונלים בתוכה נהנים מהכנסות גבוהות בשכם עצמה וגבוהות עוד יותר בתקופות שהוחם בארצות ערב השונות שמהן העבירו את חסכוניהם אל משפחתם.

בתחתית הסולם הריבודי נמצא שוב מפגש בין קריטריוני ריבוד, כאשר בני השכבות הבינוניות-נמוכות והנמוכות חסרים הן רכוש והן כוח או כבוד.

כמו בחאן-יוניס, כן גם בשכם, קשיחותו של המבנה הריבודי משתמרת עקב העזיבה של האינטלקטואלים, העוברים כאמור לארצות ערב ולארצות אחרות ואינם מרבים לשוב לעיר מולדתם. העדרם של רבים מהבנים, ודוקא מהמוצלחים שביניהם, נוטלת את אותה השכבה שעלולה הייתה לעורר מהפכה ריבודית במקום ולהמיר את

קריטריוני הריבוד המסורתיים בקריטריונים מודרניים יותר. במצב הדברים הנוכחי קורה דווקא ההיפך: אמצעים כספיים, הנרכשים בעזרת ההשכלה המודרנית של בני המקום בארצות ערב ונשלחים לשכם, משרחים כאן לקניית סמלי סטטוס מסורתיים בידי משפחותיהם; אלה משקיעים את הכספים בעיקר באדמות ובבניה ולא משתמשים בהם למטרות פרודוקטיביות, כגון לתעשייה. מתוך כך, גרמו הכספים שבאו מבחוץ לעליה כללית של רמת הרווחה במקום אך לא חוללו תמורה רדיקאלית במבנהו החברתי והכלכלי, ולא גרמו לשנוי ממשי במערכת הריבודה או בסמלי הסטטוס המסורתיים המקובלים.

יחד עם זאת יש לציין, כי למרות שהפירמידה הריבודה בשכם היא קשיחה למדי, חלולה למדי ובלתי דיפרנציאלית, הרי שהיא עדיין גמישה ומגוונת יותר מזו של חאן יוניס - באשר בזו האחרונה הזהות בין קריטריוני הריבוד היא מלאה כמעט ושכבות ביניים חסרות בה כמעט לחלוטין.

3. שנויים כלכליים וחברתיים בחקופת הכבוש

א. חאן יוניס

1. יחסים בין הממשל לבין החושבים

בחשוואה לשכם, השנוי שהתרחש בחאן יוניס בעקבות הכבוש היה מועט יחסית. משקיף שטחי לא היה אולי חש כי נשתנה חרבה במקום במעבר משלטון מצרי-ישראלי. מחר, בני חאן יוניס, וכבני הרצועה כולח, רגילים לשלטון זר; פאידין, המבנה החברתי הפשוט והרמה הנמוכה מאד של האוכלוסייה אינם מעניקים גמישות רבה למבנה החברתי של חאן יוניס, ומתוך כך גם היקף השנויים היכולים להתחזות תוך זמן קצר הוא מועט, לחוציא, כמובן חרס טוטלי של המבנה הקיים.

הממשל הצבאי בחאן יוניס נמנע גם בכל האפשר מלחולל תמורות מרחיקות לכת במבנת העיר, לרבות במבנה כוחה; במתכוון מסתמך הוא על האליטה המסורתית של העיר, המוכתרים בני המשפחות הגדולות ושולט זרבה.

תקופת הכבוש מצטיינת ביחסים שלווים בין הכובשים והנכבשים. מלכתחילה, האן יונים היחה שלוה וכמעט חסרת התנגשויות ותקריות בין הצבא לבין התושבים, הן תקריות ספונטניות המתלקחות על בסיס התנגשות מקומית והן תקריות שהן תולדה של התנגדות מתוכננת ומכוונת של התושבים. קיים שתוף פעולה בין הממשל הצבאי לבין המנגנון העירוני וכן בין הממשל לבין המוכחרים, מנהלי בתי הספר ומנהל אונרווה.

מתחת לפני הדברים השלווים האלה שוררת בישוב חרדה רבה בפני הכוח הכובש. לחרדה זו כמה מקורות: זכרון מאורעות 1956, כאשר נהרגו רבים מבני המקום ויד הכובש היחה קשה בהרבה משהיא כיום. כן תורמת הידיעה כי הצבא יגיב בתקיפות רבה לכל התגרות. בעבר התרחשו מספר תקריות ספונטניות בין הצבא לבין תושבים מקומיים. למשל, הצבא הגיב בחריפות יתר על זריקת אבנים מצד ילד או כמה ילדים לעבר חיילים והדבר הביא לפגיעה גופנית בכמה תושבים. למרות שהמושל הצבאי התערב והרגיע את הרוחות הוזכר ספור זה ע"י מירב האנשים ששוחחנו עמם כדוגמה לתגובה החריפה של הצבא על כל התגרות קטנה; תקרית זו תרמה בעקיפין לשמירת השקט במקום.

החרדה מורגשת גם בפחד שאותו באדם באשר נודע לו כי מחפשים אותו לשם ראיון במחקר. כן היא מורגשת בהעדר הנכונות של אנשים מקומיים למסור אינפורמציה על כל ענין חברתי שאינו על לפני השטח, גם אם רחוק הוא מעניני בסחוף ופוליטיקה. דוגמה נוספת: נערים בבית הקפה המקומי נשתתפו כאשר התקרב חיל ישראלי וכאשר בקשנו ממנו כי יעזוב את המקום כדי שנוכל להמשיך בשיחה עמם, נבהלו עוד יותר ובקשו ממנו לשוב. נער שליווה אותנו החויר כאשר נעצרה על ידינו מכונית צבאית - חשב שהצבא בא לקחתו "לבצוע עבודות" - פחד המבוסס על מקרה בודד שבו אספו חיילים כמה צעירים למלוי שקי חול.

בתנאים אלה עשירה "תעשית השמועות" במקום: כאשר ניתנה הוראה להזריק זריקות חסון לילדי בתי הספר נפוצה השמועה כי היהודים זקוקים לדם הילדים עבור פצועיהם; אנשי הממשל מודעים לבעיה זו וביחוד המושל עושה הכל כדי למנוע שתקריות בודדות, או אי-הבנות מסוג זה יגרמו למתח בין התושבים לבין הממשל. ככל שהאוכלוסיה מתרגלת למצב הכבוש החדש וככל שנחלשים החששות כך יש סכויים כי גם החרדה תקטן. בהדרגה, ובהעדר התפתחויות דרמטיות יוצרו יחסים תקינים, אף כי לאו דווקא ידידותיים במיוחד, בין התושבים לבין הממשל. אחד התנאים להצלחה בתחום זה היא הקפדה חמורה על בצוע הוראות הממשל בידי החיילים הזוטרים

הבאים במגע ישיר עם האוכלוסייה. התנהגות בלתי ממושמת מצד החיילים הנותנים בסווי לגישתם האישית לערבים ולא למדיניות המשל, עלולה לסכן את מאמצי ההרגעה של השלטונות.

2. המצב הכלכלי

יחסים תקינים אינם, כמובן, פתרון לכל הבעיות. בחאן יוניס, למרות השלווה המאפינת את רוב חקופת הכבוש, יש בעיות חמורות, בעקרון כלכליות, שלפי שעה לא מצאו את פתרונן.

הבעיה העקרית היא כי החיים הכלכליים של העיר, על כל תחומיהם, שותקו למעשה בעקבות המלחמה ולא הוחיו עד לימי המחקר. המפעלים המעטים היו סגורים כמעט לחלוטין. בתי המלאכה לבלוקים ולמרצפות, אחד הענפים המרכזיים של הכלכלה המקומית, כמעט ולא פעלו. היקף העסקים בחנויות ירד במדה ניכרת. לפליטים במחנות לא היתה כמעט כל תעסוקה והם התקיימו לרוב על מנות אונרווה, בעוד שלפני המלחמה עבדו במחנות האז"ם, בצבא המצרי ובחקלאות. בעלי הקרקע מעטו להעסיק פועלים שכירים כי לא היו בידיהם אמצעי תשלום: יכוא ההון ע"י מסחר עם המצרים והעברות הון ע"י בני המקום העובדים בחו"ל הופסקו ומאחר וגם הבנקים נסגרו לא היו מזומנים מספיקים לשם הפעלת גלגלי הכלכלה.

שלא כבשכם, אין לחאן יוניס אלטרנטיבות רבות העשויות לבוא במקום היחסים הכלכליים בינה לבין הרצועה, מצרים והעולם הערבי שנהרסו במלחמה. התיירות הישראלית למקום מועטה ביותר ורמת הסחורות והשרותים המוצעים בחנויות, במסעדות ובבתי הקפה היא כה נמוכה, עד אשר כמעט אף ישראלי אינו נזקק להם. כפי שמסרו לנו פרנסי המקום, אפשרויות הפחוח הכלכלי, אפילו בתנאים אופטימליים, הן מוגבלות מאד; אין בסביבה חמרי גלם או מוצרים חקלאיים שיפים יהיו לפיתוח תעשייה; אין אחרים היסטוריים או נוף העשוי למשוך תיירות, כפי שיש, למשל, באל-עריש. האוכלוסייה דלה, חסרת יוזמה ואמצעים לפיתוח. לעומת שכם, שבפניה אלטרנטיבות שונות, האלטרנטיבות הכלכליות בפני חאן יוניס מצומצמות מאד ואפשרויות השנוי מוגבלות.

3. המצב החברתי

השתוק הכללי, שמצאנוהו בתחום הכלכלי, פשט גם בתחום החברתי. ניתן למצוא בסויים לכך. בכל שטחי החיים החברתיים. במוסדות הפורמליים הצטמצמה הפעילות

לכדי מינימום. צמצום זה מחבטא במוסדות - כגון בתי ספר, עירייה ובתי המשפט - בכך שהפקידים ממעטים לעבוד והמורים ממעטים להורות. פעילותם של בתי המשפט משותקת כמעט לחלוטין, בהעדר תלונות - אנשים תובעים את בני מריבתם לדין בשעור הרבה יותר נסוך מלפני המלחמה. מספר טקסי נשואין בעיר ירד בהרבה בהשוואה לתקופה שלפני המלחמה. אנשים אף ממעטים להשתמש בשרותי הבדיאות - למשל, דוחים נתוחים.

תופעות דומות ניתן למצוא בחחום היחסים הבלתי פורמליים: אנשים ממעטים לקיים מגע, לבקר זה את זה, להתאסף. במדה מסוימת משפיע כאן הצו נגד התקהלות אך גם בהעדר צו כזה היו החיים התברתיים מטותקים. שעות אחדות לפני העוצר מתרוקנים הרחובות מאנשים. רוב האנשים מגלים ענין מועט בפעילות חברתית כלשהי.

השתוק הכללי הוא בעקרו בטוי של התדהמה שאחזה באוכלוסיה אחרי הכבוש ושממנה טרם התאוששה בשעת המקור. היא גם בטוי של תחושת הארעיות שחדרה לחיי הקהילה, המונעת מהאנשים לפעול לייעדים ארוכי טווח. רוב האנשים יושבים וממתינים לראות מה יקרה ונמנעים מלהתחייב באיזשהו כוון; אדישות אחזה באנשים רבים משום שאין הם רואים מוצא מהמצב הנוכחי.

לרגל מצב דברים זה לא חולל הכבוש שום שנויים חבדתיים במערכות הכלכלית, הכוחנית או הרבודית-המקומית. אדרגא - דומה כאילו הכבוש הקפיא מערכות אלה והן נשארו כפי שהיו אך בחלקן פסקה פעילותן. הבעיה המרכזית של האן יונים היא להפעיל מחדש מערכות אלה לא במובן של "פתיחה פורמלית" של המוסדות, אלא במובן של החיאת החיים הכלכליים והחברתיים לפחות בהיקפם הקודם.

ב. ש כ ם

1. יחסים בין הממשל לבין התושבים

שכס עברה שלבים אחדים מבחינת היחסים בין הממשל לבין התושבים מאז הכבוש ועד לתקופת המחקר. דברינו מתייחסים לתקופה שאחרי העוצר הגדול שבמהלכו שוחקו למעשה החיים הכלכליים והחברתיים בעיר.

התיאת החיים הכלכליים והחברתיים אחרי העוצר הגדול נתקבלה בעיר ברגשות מעורבים. העוצר אילץ את העיר להכנע לממשל, מאחר והוא ניתק את הקשרים הכלכליים והחברתיים בין העיר לבין הישובים הסובבים והחל בהעברת הדגש הכלכלי משכס לישובים עירוניים אחרים, (ובעקר לג'נין) דבר שהיה בו משום איום בהחנקה כלכלית של העיר לאורך ימים. הסרת העוצר, בעקבות הבטחת "ההתנהגות הטובה" מצד ראש העיר הוותה הקלה לתושבים והביאה להסדרת היחסים בין פרנסי העיר לבין הממשל, לפחות באופן חצוני ושטחי. אולם, אין ברגש ההקלה משום בטוי ליחס חיובי לגבי שתוף הפעולה. המוסדות הרשמיים של העיר ובייחוד העירייה עצמה, מתאמצים ככל האפשר להימנע ממגע או שתוף פעולה עם השלטונות בכל השטחים. העירייה נתאמצה ככל האפשר לא לקבל הלוואה שנכפתה עליה מצד השלטונות ואחרי שקבלה הלוואה כזו פעם אתה נמנעת מלקבל הלוואות נוספות. פקידי העירייה הבכירים מבליטים את עצמאותם כלפי השלטונות ואת הימנעותם מקבלת סיוע או יעוץ ישראליים, אפילו בפתרון בעיות טכניות-מוניציפליות. השלטון הישראלי אמנם משתדל מצדו שלא להתערב, ככל האפשר, בנעשה במקום, אך שומר בעין פקוחה על הנעשה וקציני הממשל האזרחיים מדווחים דווח מחמיד על הנעשה בכל השטחים. רוב קציני הממשל רואים עצמם כממונים על קידום העניינים המקומיים וביחוד אנשי משרד המסחר והתעשייה עושים מאמצים לפתח את המסחר עם הגדה המזרחית ואף להזרים בו סחורות ישראליות, בין אם מוצרים מעובדים, בין אם חמרי גלם שיעובדו בשכס עצמה.

המגע בין הממשל לבין העיר, בכל העניינים הרשמיים, מצטמצם למספר מוקדים: המגע עם העירייה מתנהל כמעט אך ורק דרך ראש העיר ואחד או שני ראשי המחלקות בעירייה. המגע עם זרועות השלטון הירדני המרכזי לשעבר - בחחומי הבריאות החנוך והסעד - מתנהל דרך הממונים על מוסדות אלה. המגמה הכללית של השלטונות הישראליים היא לא להתעסק עם הדרגים הנמוכים במוסדות הפורמליים, אלא עם ראשי המוסדות בלבד. ע"י מגע מסוג זה קיים מגע מסוג אחר - עם שורה של אנשים מקומיים, לרוב משורות אנשי העסקים והאינטליגנציה, המבקשים להיות "שתדלנים" לענייני

המקום, בעקר משום שהם מעוניינים להפיק מכך טובות הנאה לעצמם או לקבוצתם. (סוג כזה של אנשים ניתן למצוא גם בערים אחרות בגדה, כגון ברמאללה). בשכם נמנים בין אלה אחדים מהשומרונים אשר מנסים לתפוס עמדת ביניים בין האוכלוסיה הערבית לבין הממשל הישראלי. כאן משחקים בעקר אינטרסים אישיים.

לשם שפור האוירה שלחו השלטונות כמה מהאינטלקטואלים הצעירים יותר לסיור בישראל. הסיור הרשים אותם עד מאד ואצל אחדים, אשר היו להם דמויים מוטעים מאד על ישראל, הביא לשפור יחס לישראל. אולם דומה כי לסיורים אלה, כמו לכל היכרות קרובה יותר עם ישראל, עלול להיות אפקט של יצירת "אינטרסים מקבילים": דהיינו, ליצור שאיפה לשנות את סדרי החברה הערבית המסורתית המאובנת כדי להשיג את אותה רמה של התפתחות כלכלית ותרבותית שהושגה בישראל. התפתחות כזו תאפשר התחרות עם ישראל בסכויי הצלחה גבוהים יותר. התפעלות מהישגיה של ישראל לאו דוקא אופרת נכונות לשתוף פעולה אלא עלולה להגביר את הרגשת הפגור ומחוך כך גם את הקנאה.

חרף היחסים המתוחים ששררו בעבר בין העיר לבין הממשל, לא התרשמנו כי קיימת בשכם חרדה מיוחדת מפני הישראלים, כפי שקיימת היתה בחאן יוניס. לשכם היה מגע רב בהרבה עם הישראלים מאשר לתושבי חאן יוניס, בשל הזרם המתמיד של תיירים העוברים דרך העיר. כיום אין לתושבים כל חשש בפני הישראלים ואם כי מתלוננים על מעצרים וחפושים אין הם חוששים להביע דעותיהם בגלוי. במיוחד בטוחים בני האליטה המקומית ובני האינטליגנציה בהבעת דעותיהם שהן לרוב קשיחות ועוינות למדי לגבי ישראל, לפחות ברמה העקרונית והכללית. נוסף לזה מצאנו בשכם תופעה שלא נתקלנו בה בחאן יוניס: גאותם הפגועה של מנהיגים ובני אליטה מרכזיים אחרים. לא במעט תרמה לפגיעה זו התנהגותם של החיילים מהשורה ושל אנשי משמר הגבול אשר נוהגים לפעמים בחוסר כבוד מתפיר כלפי התושבים. בעצמנו נתקלנו בכך לא פעם בשעת עריכת חפושים ובדיקת תעודות ברכב צבורי. במיוחד בשכם, שבה יושבים אנשי אליטה מרכזיים רבים של הגדה, הרגילים לזכות בכבוד גם מצדי המנהיגות של הכובשים, נחוצה שליטה רבה יותר של מפקדים על התנהגות החיילים והשוטרים הבאים במגע עם האוכלוסיה המקומית.

2. המצב הכלכלי

החמונה הכלכלית של שכם אחרי הכבוש מגוונת יותר מזו המתקבלת בחאן יוניס: כלכלתה של שכם מגוונת יותר ובעוד שתחומים מסוימים בחוכה השתחקו בעקבות הכבוש שמרו אחרים על רמת פעילות גבוהה למדי.

השתוק של כמה ענפי כלכלתה של שכס נעוץ באותן הסבות ששיתקו את הכלכלה של חאן יוניס: הפסקת העברות החשלומים מארצות ערב ואי-הוודאות המעכבת הכרעות להתחייבות כלכליות לטווח ארוך. מבחינה זו נפגעו במיוחד ענף הבניה והן הפרופסיונלים למיניהם, ובמיוחד מהנדסים, אדריכלים ועורכי דין. מאחר ודוקא ענף הבניה הוא אשר, כאמור, התפתח מאד בתקופת הפריחה הכלכלית שקדמה לכיבוש, הרי שהשחקתו מהווה פגיעה חמורה בכלכלה המקומית.

לעומת זאת, קיים שוני בין שכס לבין חאן יוניס מבחינת ענף המסחר: ענף זה ממשיך לשמור על רמת פעילות גבוהה למדי בשל 3 סוגי התפתחויות חדשות: (1) שכס היא עיר הטרנזיט העקרית לגדה המזרחית. דרכה זורמות הסחורות החקלאיות והתעשייתיות לרבת עמון. (2) שכס משמשת כאחד ממרכזי התיירות הישראלית בגדה המערבית; התיירים קנו מכל הבא ליד, סחורות יבוא, מוצרים "ערביים" ולבסוף אף סחורות ישראליות שהסוחרים השכמיים מביאים מישראל ומוכרים בשכס במחירים שאינם שונים בהרבה מאלה בישראל. (3) לאחרונה גבר המסחר בין ישראל לבין שכס והיקף הסחורות המובאות ומוצאות גדל מידי חודש.

מכל ההתפתחויות האלה המענינת והחשובה ביותר הוא המסחר עם הגדה המזרחית. מסחר זה מאורגן ומבוצע על סהרת "היזמה החפשית": השלטונות אינם כלל מתערבים במסחר זה, מלבד שהם מוציאים רשיונות לאנשים המעוניינים להוביל סחורה לגדה המזרחית. נראה, כי כמה עשרות סוחרים גדולים ובעלי הון מקומיים מהווים את הגרעין של פעולת מסחר זו; אולם משתתפים בה גם סוחרים קטנים רבים והן אנשים שקודם לכן לא עסקו במסחר אך מאחר ופרנסתם נחקפחה עברו עתה לעיסוק זה. החלפת תחום העסוק היא תופעה נפוצה בשכס והיא מאפינת גם את צבור הסוחרים ובעלי המלאכה - רבים מהם עברו מעיסוק בתחום מסחר אחד למשנהו או מעיסוק במלאכה למסחר. נראה, כי חרף הפיתוח הגבוה יחסית של כלכלת שכס לא חלו בה עדיין חהליכי דיפרנציאציה כלכלית כה ניכרים עד אשר ההתמחות של המסחר והייצור חמנעי מעבר מהיר מתחום כלכלי אחד למשנהו. לגמישות זו של המערכת הכלכלית יש חשיבות רבה לגבי כל נסיון לחולל שנויים במבנה הכלכלי של העיר.

גמישות זו היא פחותה ברמות המקצועיות הגבוהות, בייחוד בקרב הפרופסיונלים והפקידות. מתוך כך נתהווה המצב שחרף השגשוג המסחרי יש בשכס אחרי הכבוש מספר רב של פרופסיונלים ובעלי צווארון לבן מובטלים או חת-מועסקים. העדר הנכונות להתחייב לטווח ארוך, בצרוף נדירות של אמצעי החשלוש שנגרמה ע"י סגירת הבנקים, גורמים לכך שהסוחרים ואנשים אחרים המרוויחים מהקוניוקטורה

הנוכחית אינם משקיעים את רווחיהם מחדש ואינם אף מגדילים את צריכתם, אלא צוברים מזומנים. ומתוך כך דומה כי האפקט המצרפי אשר לזרימה מחדשת זו של הכספים לשכם אינה נותנת אוחה דחיפה לכלכלתה שיכולה הייתה להינתן אילו אפון הצבור בעתיד היה גבוה יותר.

הכבוש בשכם פעל, איפא, בתחום הכלכלי לטובת בעלי ההון המסורתיים והסוחרים ולרעת שכבת הפרופסיונליש. ובעלי הצווארון הלבן, דהיינו, "האינטליגנציה". לכך אימפליקציה פוליטית חשובה, משום שבין "האינטליגנציה" הזו מצויים דוקא בעלי הגישה הפוליטית הרדיקלית יותר; הידרדרות במצבם הכלכלי עלולה להוות תמריץ חשוב נוסף שיניע אותם להתנגד לשלטון הישראלי או לפחות תנכר אותם ממנו.

האתגר ששכם מעמידה בפני הממשל בתחום הכלכלי הוא גדול יותר מזה שמעמידה האן יוניס. בחאן יוניס אפשרויות הפיתוח והשנוי מוגבלות בתנאים אוביקטיביים של חוסר הון, חמרי גלם וכוח אדם מקצועי. בשכם האפשרויות הן מגוונות הרבה יותר. מדיניות "השמירה על הקיים", המדריכה את הממשל במדיניותו כלפי המקום, לא אפשרה עדיין לגשת לתיכנון כלכלי מעמיק יותר ולבחון את האימפליקציות של כוונת פיתוח אפשריים שונים. אך דומה כי מצב הרווחה היחסית שנוצר בשכם בעקבות פיתוח המסחר הוא ארעי למדי ורק פעולות מכוונות יותר המתכוונות ליעדים בטוח ארוך עשויות לייצב את העיר מבחינה כלכלית.

3. המצב החברתי

תקופת הכבוש הייתה קצרה מדי מכדי שיתחוללו בשכם שנויים חברתיים ממשיים בעקבות השנויים בשלטון. אולם ניתן לגלות מגמות מסוימות בקרב האוכלוסיה, העוללות להתפתח בטווח הארוך יותר. ההנחה הכללית שנתוחנו מתבסס עליה היא כי במשך הזמן תנהיג ישראל מדיניות פיתוח כלשהי, שמגמתה הכללית תביא למודרניזציה של המערכת הכלכלית והמוסדית המסורתית בגדה המערבית. הצורה המדויקת בה מדיניות פיתוח זו תתבצע היא, כמובן, בלתי ידועה עדיין. עכ"פ, עצם הופעתן של מגמות פיתוח עשויה לחזק 3 מגמות חברתיות הסמויות כבר עתה במבנה החברתי של שכם:

(1) הווצרותו או החרפתו של הנגוד בין שכבות הביניים החדשות ובעקר שכבת הסוחרים החדשים, לבין האליטה המסורתית. בני משפחות האליטה המסורתית עוסקים אמנם אף הם במסחר ולעתים קרובות הם סוחרים גדולים. אולם גמישותה של האליטה המסורתית היא מעטה יחסית והיא ללא ספק תעמיד מכשולים

לשנוי כלכלי וחברתי מהיר, העלול לסכן את מעמדה במקום. לעומת זאת, שכבות הביניים הן פחות מחויבות לגבי העבר, פחות מעונינות בפוליטיקה והן עשויות להתעניין במודרניזציה מתוך שקולים של טובות הנאתם הפרטית. דבר זה עשוי להעמידם בקונפליקט עם האליטה המסורתית ולהפר את מאזן הכוחות החברתיים במקום.

(2) עלית השיבותה וכוחה של קבוצת הפרופסיונלים והאינטלקטואלים. פיתוח אומר הרחבת הבקוש לבעלי הכשרה מקצועית גבוהה וכן פזור הסמכויות והענקת סמכויות חדשות לבעלי תפקידים מקצועיים ונהוליים למיניהם. מכאן כי הפיתוח ינצל את הכשרים הספונים באינטליגנציה שהיא היום בחלקה בטלה. גם קבוצה זו עשויה לימים לצאת נגד האליטה המסורתית, אם כי מטעמים שונים ואף מנוגדים לאלה של שכבות הביניים הכלכליות החדשות. יש בקבוצה זו אנשים בעלי השקפות חדשניות שרצונם היה לראות במודרניזציה מהירה יותר של הגדה המערבית. הבעיה המרכזית של הממשל לגבי קבוצה זו תהיה לרחום אותה לפעולה חדשנית קונסטרוקטיבית בעיר מבלי לאבד את השליטה עליה שעה שסמכויות שונות מואצלות עליה.

(3) התגברות הקונפליקט הבין-דורי: אמרנו לעיל כי יש מחח בין-דורי סמוי בשכס, שלא התפרץ עדיין, הודות לקצב שנויה האיטי. תפורות מרחיקות לכת במבנה החברתי והכלכלי של העיר מן הסתם יגבירו מחה זה ויוציאוהו מן הכוח אל הפועל. הדור הצעיר עשוי להתמרד נגד מרות הדור הותיק ולתבוע שנויים וחדושים בחייה המסורתיים של העיר.

הכוחות אשר יעלו בעקבות השנויים שפיתוח ומודרניזציה יביאו בעקבותיה יהיו, איפא, בני המעמד הבינוני, פרופסיונלים ואינטלקטואלים וצעירים. כל קבוצה כזו היא בעלת אינטרסים, השקפות וחזיונות משלה וכל נסיון להנהיג חדושים בעיר חייב יהיה לקחת את אלה בחשבון ולהתחקות אחרי דרכים להתמודד עמן.

4. מדיניות הכבוש הישראלי

1. הדילמות בפני מדיניות הממשל

על יסוד הדברים שנאמרו בפרק הקודם, נוכל עתה לנתח בלשון כללית יותר את בעיות המדיניות העומדות בפני שלטונות ישראל בשטחים הכבושים. המוקד לדיוננו תהליכה הבעיות בעיר, אך נתיחס גם לבעיות רחבות יותר.

ניתן להבחין בין 3 רמות בדיון במדיניות הכבוש הישראלית:

- (1) הרמה הכללית, כפי שהיא נוסחה ע"י המוסדות המרכזיים של השלטון ומיוצגת ע"י מפקדי האיזורים הכבושים.
- (2). הרמה הבינונית, כפי שהיא מתנסחת ע"י קציני הממשל האזרחיים הממונים על שטחים שונים בחייהם הכלכליים והחברתיים של האיזורים הכבושים.
- (3) הרמה הנמוכה, כפי שהיא מתנסחת בידי קציני הממשל הפועלים במפקדות הנפות ובישובים השונים.

כמדה מסוימת מנהלות כל הרמות האלה את אותה המדיניות, חרף העובדה כי קציני הממשל האזרחיים, המיצגים משרדים ממשלתיים שונים, נתונים ללחצי מדיניות נוספים לאלה הבאים מהממונים הצבאיים הישירים עליהם בעקב מהמשרדים הממשלתיים. למשל, חזרו כל הנחקרים, בכל ברמות, על הטענה, כי עקרון המדיניות הבסיסי היא "שמירה על הקיים". אולם, במסגרת תפיסה עקרונית משותפת זו, ישנן כמה וכמה ואריאציות. הואריאציה העקרית נוגעת לשאלה, איזו מידה של פיתוח השטחים המוחזקים נחוצה או רצויה במסגרת מדיניות ה"שמירה על הקיים". כאן ניתן להבדיל ב-4 עמדות בסיסיות, שיוצגו לגבינו על ידי נציגים שונים של הממשל:

- (1) תפיסה משמרת, הבאה למנוע פיתוח ולהבטיח את השרותים אך ורק ברמה שבה היו קיימים בימי הירדנים.
- (2) תפיסה פרגמטית, השומרת פתוח או יותר על המצב מימי הירדנים, אך משפרת פה ושם כאשר מתגלים מחדלים חמורים, כגון שיטות בלתי יעילות להספקת מים או טפול בלתי יעיל בבעיות בריאות או חברואה.

(3) תפיסה פתוחית מתונה, הרואה את הצדקתה בכך שהיא מפרשת "שמירה על הקיימ" כהמשך מדיניות הירדנים. ומאחר וגם הירדנים ניהלו מדיניות של פיתוח אם כי איטי, ארי שיש להמשיך ולפתח את המפעלים שהם החלו בהם וליזום מפעלים דומים-לאלה.

(4) תפיסה פתוחית דינמית, הנכונה אמנם לשמור על המסגרת החברתית והמוסדית הקיימת באיזורים הכבושים - דהיינו, לא לחולל בהם מהפכות חברתיות - אך יחד עם זאת מכוונת לפתוח טכני וכלכלי בכל אותם השטחים שבהם הידע והנסיון הישראלי יכולים לתרום לשנוי, (גישה זו יוצגה בעקר ע"י חלק מאנשי החקלאות).

לאי בהירות יחסית זו של הדירקטיבה המדינית המרכזית מתלווה גם הבדל במדה שבה הממשל הצבאי מפקח על הזרועות השונות של השרותים האזרחיים: יש זרועות שפעולתם נוגעת לבעיות הפוליטיות העדינות ושבהן הפקוח הצבאי הוא יחסית צמוד, כגון התחום המוניציפלי. יש זרועות, הרחוקות יותר ממוקד הבעיות הפוליטיות ושבהן יש יותר מקום להשפעת המשרדים הממשלתיים שהשרות קשור בהם על קביעת המדיניות, כמו בחחום התעשייתי ובייחוד בתחום החקלאי.

בשלב הראשון של הכבוש לא היחה להבדלי ההדגשה שבמדיניות הכללית חשיבות רבה: הבעיות שצריך היה לפתור היו קונקרטיות, חמורות ופשוטות יחסית והאלטרנטיבות שעמדו בפני השלטונות היו מוגבלות. כיום המצב השתנה עד מאוד: הבעיות המידיות של החזרת החיים האזרחיים למסלולם הסדיר נפתרו; אפשרויות הפעילות התרחבו ומכאן כי להבדלי הגישה יש כיום אימפליקציות חשובות ביחס לפעולות הממשיות של הזרועות השונות של הממשל בישובים.

בציה זו חריפה יותר בגדה המערבית בכלל ובשכם בפרט מאשר ברצועת עזה ובמיוחד בחאן יוניס. וזאת, מאותה הסבה שהוזכרה לעיל: חאן יוניס הוא יישוב ברמת פתוח נמוכה ואלטרנטיבות המדיניות בתחום האזרחי הפתוחות לגביו בפני הממשל הן מוגבלות במספרן. לעומת זאת בפני שכם, בהיותה המפותחת בין ערי הגדה, עומדות אלטרנטיבות אחדות אחרי שתייה חזרו פחות או יותר למסלולן החקיין. ההכרעה בין אלטרנטיבות אלה היא בעית מדיניות והדירקטיבה הכללית למדיניות זו כבר אינה ספציפית מספיק כדי שתינתן ליישום חד-משמעי במצב החדש ההולך ומתהווה.

נדגים טענתנו כללית זו ע"י הצבעה על בעיות ספציפיות בשטחים שונים:

בחחום הכלכלי, למשל, קיימות בעיות אחדות התובעות פתרון:

(1) בעית התחרות הכלכלית בין ישראל לבין השטחים המוחזקים; המדיניות של "שמירה על הקיים" מכוונת להחזיר את הכלכלה לרמת הייצור הקודמת. אולם בכך נחקלת היא בקושי מרכזי: תנאי השוק השתנו וחלק ניכר מהמוצרים המיוצרים ע"י התעשייה והכלכלה המקומיים אינם מסוגלים עוד לעמוד בתחרות הישראלית. ברור כי בעלי המפעלים המקומיים חסרים היזמה ואולי אף האמצעים, למודרניזציה מהירה של מפעליהם. בתנאים אלה עומדות 3 אלטרנטיבות:

(א) להגביל את התחרות של מוצרים ישראליים, ע"י חומות מכס או הגבלות אדמיניסטרטיביות על יבוא סחורות ישראליות לגדה (כפי שקיימות בכוון הפוך).

(ב) להניח לייצור המקומי להדרדר, עד אשר אותם בעלי המפעלים המסוגלים תחת לחץ הנסיבות להתאים עצמם לתנאים החדשים ישנו את מיכונם ואת דרכי ייצורם עד שיהיו מסוגלים לעמוד בתחרות.

(ג) לעשות למען מודרניזציה מודעת של התעשייה המקומית, תוך ניצול יתרונה היחסי והתאמתה למערכת התעשייתית הרחבה יותר.

נעיר כאן כי יש "אינטרסנטים" לכל אחת מהגישות הללו בקרב הזרועות האזרחיות השונות. כך, למשל, בין נציגי משרד המסחר והתעשייה יש נסיה רבה יותר לעשות למען פתוח וחיידוש התעשייה המקומית מאשר בקרב זרועות אחרות. (גישה אקטיביסטית דומה, לגבי חחום אחר, קיימת כמנזכר בקרב נציגי משרד החקלאות לגבי חחום).

(2) בעית מקורות פיננסיים: כלכלתה של שכם (זקיומה של חאן יוניס) נתמכו בעבר במדה רבה ע"י העברות כספים מחו"ל ע"י בני המקום העובדים בארצות ערב. סכום ההעברות הללו, לפי אחת העדויות הגיע בשכם לכדי חצי מיליון דינר לחודש. מאחר וזרם ההעברות הללו פסק עתה הרי שחסר אחד התנאים להבראת המשק של הערים הללו. בעית המדיניות המרכזית כאן היא האם יינחן לכוחות הספונטניים - כגון הסחר עם הגדה המזרחית ועם ישראל - לפעול לסתימת הפער בהספקת אמצעי התשלום או האם יופעלו אמצעים פיסקליים מכוונים לסתימתו.

(3) בעית התעסוקה: גם כאן, בכחחומים האחרים, עשו השלטונות צעדים להחזרת הדברים למסלולם הסדיר. לפרות שאין לשכות עבודה בגדה, הוצעה עבודה (יזומה) לכל דורש. משלא היו יותר דורשים בשכם, הסיקו השלטונות כי כל אשר רוצה לעבוד, קיבל

עבודה ומתוך כך, כי בעיח האבטלה למעשה אינה חמורה כל עקר. פדנסי העיר טענו לעומתם כי קיימים בה כמה מאות מובטלים - אולם אלה הם לרוב פועלים מקצועיים (ובייחוד פועלי בנין) ובעלי מקצועות של צווארון לבן אשר מסרבים לקבל עבודה יזומה מכל וכל - לא רק משום שהכנסה הנובעת ממנה היא מעטה, אלא גם משום שהיא בזויה בעיני בעלי השקפה מסורתית על עניני עבודה. גם כאן עומדת, איפא, הברירה בפני השלטונות להיות צמודים לתכנית תעסוקה מינימליסטית אשר תציע למחוסרי העבודה רק עבודות יזומות פשוטות (ובסופו של דבר תחייב את המובטלים לקבל עבודות כאלה או להגר לגדה המזרחית) או לפתח מפעלים חדשים ולסייע בהרחבת הפעילות בבנין ובשרותים כדי ליצור מקומות עבודה שיתאמו לסגולותיהם המקצועיות של המובטלים הנוכחיים.

בעיות כגון אלו ניתן לציין גם לגבי תחומים אחרים, מלבד הכלכלי ובייחוד התחומים המוניציפלי, והבריאותי וכן בתחומי התנוך והסעד.

בתחום המוניציפלי נקטו השלטונות בשורת צעדים כדי להפעיל מחדש את שרותי העיריות ובד"כ הצליחו בכך. הם אף הפעילו לחץ על העיריות להרחיב את עבודותיהן הצבוריות ע"י פעולות כגון הרחבת דרכים ושפוץ גינות צבוריות. הכוונה היתה להגביר את התעסוקה במקום, והן, במקרה של שכס, לחייב את העיריה לקבל הלוואות מהשלטונות ולהקטין בכך את עצמחה הכספית. אולם גם כאן, בכחחום הכלכלי, מתעוררת הבעיה של הכוונת המדיניות אחרי החזרת החיים למסלולם התקין: האם רצוי להשאיר את הדברים במצבם הנוכחי, האם רצוי לשפר אך ורק את השרותים הלקויים ביותר בעיר, (כגון אספקת מים), או האם רצוי לגשת לפעולה נמרצת יותר של פתוח מוניציפלי בעזרת מומחים והכוונה ישראלים.

הבעיה דומה וחמורה במיוחד בתחום הבריאותי. שרותי הבריאות השיגו עד מהרה את הרמה שנהוגה היתה בתקופה שלפני הכבוש. אך רמתם של שרותי הבריאות - הן בשכס ובמיוחד בחאן יזניס - היא נמוכה יחסית לסטנדרטים המקובלים בישראל. שרותי הבריאות נישאים אמנם כמעט על טהרת הכוח המקצועי המקומי, אך ברור כי במשך הזמן ייוצרו לחצים לשפור השרותים לאור הדוגמה הישראלית. בעיות מקבילות קיימות למעשה גם בתחומי התנוך והסעד.

נוסף לבעיח המדיניות בכל חחום ותחום קיימת בעיה כללית: הפעולות הננקטות בתחום אחד מתנות את תנאי הפעולה בתחומים האחרים. ובמיוחד - הכרעות כלכליות עשויות להיות מכריעות לגבי מדיניות פתוחם או אי-פתוחם של תחומים אחרים, ובמיוחד התחומים המוניציפלי והחנוכי.

הרושם הכללי שנתקבל משיחותינו עם נציגי הזרועות האזרחיות השונות הוא כי כל זרוע מודעת למדי לאלטרנטיבות הקיימות בתחומה המיוחד. הפתרון המועדף על ידי הזרועות מושפע לא במעט מנשיותו האישיות ומיזמתו של האדם המרכזי הממונה על הזרוע בגדה או ברצועה כולה, או בשכם או חאן יוניס בפרט. התוצאה של מצב דברים זה היא כי כבר החל למעשה תהליך של "מודרניזציה זוחלת" ובלתי שיטתית, רבה יותר וסדירה יותר בחחום אחד, מעטה ומקריית באחר. אולם התרשמנו כי לתהליך הכללי אין עיצוב ברור והוא חסר יעדים כלליים, שהפעילות בכל חחום ותחום ספציפי מכוונת אליהם. שני סוגי תוצאות עלולים לנבוע ממצב דברים זה במדיניות החברתית כלפי השטחים המוחזקים: (א) חוסר תאום בקצב ובכוון השנויים החלים בתחומים השונים, דבר העלול להביא לשבויים בפיתוח השטחים ולחוסר יעילות בשמוש במקורות; (ב) החעוררות של בעיות חברתיות חדשות, הקשורות בתמורות שהשלטון הישראלי מחולל אותן, אך בהעדר מדיניות מקפת לא יהיה מענה עליהן או טיפול בהן. בעיות מסוג זה, המתלוות בד"כ לתהליכי מודרניזציה, עלולות לפגוע באופן חמור במאמצי הפתוח החלקי שיושקעו ע"י ישראל בשטחים.

2. מסקנות כלליות

מדיוננו הקודם מתגבשות שתי מסקנות עקרוניות:
(1) התקופה של "שלב ראשון של כבוש", שבה נקבעו הסדרים ארעיים שמכוונים היו להחזיר את החיים למסלולם הרגיל מתקרבת לקצה. מתעוררות בעיות התובעות קביעת מדיניות פוזיטיבית יותר שתקבע את כווני ההתפתחות ואת דרכי הטפול בבעיות החברתיות לטווח ארוך יותר. בהעדר מדיניות כזו נוצרות אט-אט עובדות ע"י מוסדות ומשרדים שונים, שכל אחד מהם מנהל מדיניות משלו בשטחים המוחזקים. אלה מביאים לידי "מודרניזציה זוחלת" מקריית ובלתי מאוזנת. הכוונה כללית יותר ותאום בין הפעולות של זרועות השלטון השונות תגביר את יעילות הפתוח ותמנע את הוצרותן של בעיות חברתיות חמורות. נחוצה מדיניות ל"שלב שני של כבוש".

(2) קיימת בעית אזור בין פתוח "אינסטרומנטלי" לבין יצירת מוקדי הזדהות סמליים. ככל שנפתרות הבעיות המידיות וככל שהחיים נכנסים למסלולם הסדיר עולה חשיבותה של הבעיה: מהי היחידה החברתית אליה משתייכים השטחים המוחזקים? מה הם סמלי ההזדהות עמם התושבים נדרשים להזדהות? אין לסטש או לדחות מענה לבעיה זו לאורך ימים; ואין אפשרות להעניק שרותים משופרים יותר וטובות הנאה כלכליות אחרות תמורת מענה על הבעיה.

אדרבא: פתרון בעיות כלכליות וחברתיות מידידות וקונקרטיות מחזק את ההתעסקות
בבעיה זו ואינו מסלק אותה. במיוחד בקרב הפרופסיונלים והאינטליגנציה
עומדת בעיה זו בראש התענינותם, ואפילו אם יוסדרו הם בעבודה ויועסקו בתפקידים
אחרניים ימשיכו לעסוק בה. הכרחי הוא איפא, למצוא הסדרים שיקשרו בין הפיחות
הכלכלי והמוסדי של האיזורים לבין מציאת פתרונות אשר יעניקו לאוכלוסיה מוקדי
הזדהות משמעותיים חדשים. ברור, כי פתרון בעיה זו כרוך בהסדרים פוליטיים
רחבים; אולם ברור גם כי מצב של ארעיות פוליטית אינו יכול להמשך לאין קץ
ושביום מן הימים יסתבר שתקינות השרותים האזרחיים, חיי כלכלה סדירים ואף
פיתוח ומודרניזציה אינם אמצעים מספיקים כדי למנוע את התחזקות התביעות
הפוליטיות של האוכלוסיה. כמו שנחוץ איזון בין הזרועות השרותיות והמפתחות
השונות בתחום האינסטרומנטלי, נחוץ גם איזון בין פעולות אינסטרומנטליות
לבין תמורות בתחום סמלי ההזדהות הפוליטיים.